

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИМИЗ ТАРИХИНИНГ МУМТОЗ НАМУНАСИ

Бугунги куннинг ўткир ва долзарб муаммолари биздан замонавий тарақиятнинг асосий тамойилларини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиш билан бирга, инсониятнинг яқин-олис тарихидаги бой тажрибасини ҳам теран идрок этишни, шу асосда амалий хулосалар чиқаришни тақозо этмоқда, яъни тарих тажрибаси одамзод учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи ҳам ана шундай буюк тажрибалар манбаидир. Бу тарихнинг энг ёрқин ва шонли саҳифаларини ташкил этадиган улуғ аждодларимиз ҳақида сўз борганда, буюк давлат арбоби ва саркарда, соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг ўлмас номини биринчилар қатори тилга олишимиз табиий, албатта. Мана, қарийб етти асрдирки, бу улуғ зотнинг шону шуҳрати, ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш жаҳоннинг турли мамлакатларида тобора ортиб бормоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, улуғ аждодимизнинг ўзи яшаган замонга, шу даврда Осиё ва Европа қитъаларида рўй берган, жуда катта тарихий аҳамиятга молик ўзгаришларга олиб келган воқеа-ҳодисаларга ҳал қилувчи таъсири, унинг бу жараёнлардаги роли наинки тарихчи ва сиёсатчилар, ҳарбий илм мутахассислари, балки бадиий ижод аҳлининг ҳам диққат-эътиборини ҳали-ҳамон ўзига жалб этиб келмоқда.

Бу беназир зотнинг қандай миллий замин ва тарихий шароитда ўсиб-улғайгани, қай тарихи шундай юксак чўққиларга кўтарилгани, зафарли юришлари ҳақида, унинг нафақат давлат арбоби ва енгилмас саркарда, айни вақтда инсон сифатидаги фазилатлари, ички дунёси ва кечинмалари ҳақида Шарқ давлатлари билан бирга олис Европада–Буюк Британия, Франция, Испания, Германия каби мамлакатларда ҳам бундан неча юз йиллар аввал кўп-кўп илмий ва бадиий асарлар яратилгани яхши маълум.

Чунончи, Амир Темур бобомиз ҳақида инглиз драматурги Кристофер Марлоу 1588 йили тарихий пьеса, машҳур немис композитори Георг Гендель 1724 йили опера, америкалик адиб Эдгар По эса 1827 йили шеърӣй поэма яратган. Ва бундай асарлар бугунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда. Франциялик таниқди олим Люсьен Керен томонидан 2006 йили халқаро миқёсда кенг нишонланган Соҳибқироннинг 670 йиллик таваллуд тўйи арафасида Парижда француз тилида нашр қилинган «Самарқандга, Амир Темур даврига саёҳат» номли фундаментал тадқиқот бу фикрнинг яққол тасдиғидир. Табиийки, бу асарларнинг барчаси улуғ бобомизнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ кўпгина масалаларга жавоб топишда, уларни тарих ва бугунги замон нуқтаи назаридан ёритишда муҳим ўрин тутди. Уларнинг ҳар бири Соҳибқирон сиймоси ҳақида ўзига хос тасаввур ва тушунча беради.

Минг афсуски, мустамлакачилик йилларида, яъни миллий қадриятларимиз, азиз-авлиёларимиз ва алломаларимизнинг бой мероси, табаррук номларини халқимиз хотираси ва юрагидан бутунлай ўчиришга қаратилган сиёсат ҳукм сурган даврларда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш у ёқда турсин, ҳатто унинг номини тилга олиш ҳам мутлақо тақиқлаб қўйилган эди. Бу мавзуда яратилган баъзи бир илмий-бадиий асарларда Амир Темур сиймоси тарихий ҳақиқатга зид равишда бирёқдама, асосан қора бўёқларда акс эттирилган эди. Таассуфлар бўлсинки, собиқ тузум даврида яратилган тарихий ва бадиий адабиётларда ҳамда уларнинг таъсирида чоп этилаётган бугунги айрим китобларда ҳам мана шундай ғаразли ёндашув аломатларини ҳануз учратиш мумкин.

Оллоҳга шукрки, истикдолга эришганимиздан кейин бу масалада ҳам тарихий адолат қарор топди. Муқаддас юртимиз заминида яшаб ўтган кўплаб улуғ сиймолар қатори Амир Темур бобомизнинг номи, шаъну шавкати ва мероси ҳам қайта тикланиб, бу буюк зот ҳақидаги асл ҳақиқат холис ва ҳаққоний ёритилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда, китоблар ёзилмоқда. Зеро, Амир Темур шахсини идрок этиш–тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни англаш–ўзлғимизни англаш демакдир. Амир Темурни улуғлаш–тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажагимизни, ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.

Бу ҳақда гапирганда, Амир Темурнинг давлатчилик ва дипломатия, ҳарбий маҳорат, бунёдкорлик салоҳияти, илму фан, санъат ва меъморчиликка оид қарашлари, ҳаётнинг маъно-мазмунини, инсонни улуғлайдиган эзгу ишлар ҳақида билдирган фикрлари, дину диёнат ва адолатни жойига қўйиш, салтанат ишларини кенгаш ва тадбир асосида амалга ошириш, ҳар бир масалада узоқни кўзлаб, эл манфаатини ўйлаб

иш тутиш билан боғлиқ ибратли фазилатларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Айнан мана шундай масалалар Соҳибқирон тафаккурининг маҳсули бўлган «Темур тузуклари» асарида ҳар томонлама аниқ, ишонарли ва таъсирчан тарзда ёритилган, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

Шунинг учун ҳам ўзининг беқиёс азму шижоати, мардлик ва жасорати билан Мовароуннаҳр заминида мўғул зулмига барҳам бериб, халқимизни қарамлик исканжасидан халос этган, тарқоқ ва пароканда эл-улусни бирлаштириб, мустақил ва қудратли давлатга асос солган бу улуг сиймонинг мазкур китобда ифода этилган ғоя ва қарашлари нафақат ўз даври, балки бугунги ва келгуси авлодлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этиши бежиз эмас.

Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос қилиб қолдирган «Тузуклар»ни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир қатта руҳий куч-қувват топгандек бўламан. Ҳар бир сатри бир умр эл-юрт, салтанат ташвиши билан яшаган фидойи инсон, улкан давлат арбобининг кенг миқёсдаги ўй-фикрлари, ҳаёт ва кураш тажрибаси, мушоҳадаси, баъзан эса дардли ва изтиробли кечинмалари билан суғорилган бу асарда қандай теран маъно мужассам эканини маърифатли, зукко китобхон яхши англайди, албатта.

Мен ўз иш фаолиятимда бу китобга такрор-такрор мурожаат қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган ҳаёт ҳикматларининг қанчалик тўғри эканига кўп бор ишонч ҳосил қилганман. Масалан, «Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган фикрлар бугунги кунда ҳам нақадар долзарб экани барчамизга аён. Ёки у зотнинг: «Салтанат ишларининг тўққиз улушини машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтириш зарур», деган кўрсатмаларида ҳозирги нотинч замон учун, XXI аср сиёсатдонлари учун ҳам ҳар жиҳатдан ибратли фикрлар борлигини таъкидлаш жоиз. Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли сўзлари, айниқса, «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган ҳикмати инсонни доимо ақл-идрок, илму маърифат асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир.

Улуг аждодимиз, гарчи буюк бунёдкор ва жаҳонгир бўлсада, куч-қудрат зўрлик ва зўравонликда эмас, аксинча, адолатда, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда эканини ниҳоятда чуқур англаган. Унинг давлатни оқилона бошқариш, ўта мушкул ва имконсиз вазиятда ҳам тўғри йўл, тадбир топа олиш қобилияти, ноёб ақл-заковати ҳар қандай одамни ҳайратга солади. Амир Темурдек буюк ва бетакрор сиймони ҳар томонлама тушуниш, у барпо этган қудратли салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий асосларини, Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини англаб етишда «Темур тузуклари» бебаҳо қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, бугунги мураккаб ва таҳликали даврда бу китобни қайта-қайта мутолаа қилиш, унинг мағзини чақиш биринчи галда раҳбар, етакчи бўлишдек масъулиятли вазифани ўз зиммасига олган одамлар учун, қолаверса, ҳар қайси зиёли инсон учун бағоят фойдали экани ҳақида ортиқча гапириб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлайман.

Ишончим комилки, ёшларимиз бу китобни меҳр қўйиб, тушуниб, чуқур англаб ўқиса, уларнинг қалбида миллий ғурур туйғуси юксалади, ўзининг қандай буюк зотларнинг авлоди эканини янада чуқурроқ ҳис этиб, ҳаётнинг ҳар қандай синов ва қийинчиликларини енгишга қодир инсонлар бўлиб вояга етади.

Шу маънода, «Темур тузуклари» китобининг мамлакатимизда она тилимизда янгитдан юксак сифат билан чоп этилиши, ҳеч шубҳасиз, маданий ҳаётимиздаги ўзига хос муҳим воқеадир. Қадимий ва бой, шавкатли тарихимиз, бетакрор меросимиз, азалий қадриятларимиз билан қизиқадиган барча китобхонларни ана шу қувончли воқеа билан чин дилдан қутлаб, бу ноёб асар уларнинг ҳаётида доимий маънавий ҳамроҳ бўлиб қолишини тилайман.

ИСЛОМ КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Форсча матндан

Алихонтўра СОҒУНИЙ ва
Ҳабибулла КАРОМАТОВ таржимаси

Изоҳлар

Бўрибой АҲМЕДОВ ва Ашраф АҲМЕДОВ
томонидан тайёрланган

Бисмиллаҳир Роҳманир Раҳийм

Биринчи китоб¹

КЕНГАШЛАР ВА ТАДБИРЛАР

Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, мухолифларни (кўнглини овлаб) дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросою мадора қилиш хусусида ушбу кенгаш ва тадбирларни қўлладим.

Пирим² менга ёзмишларким: «Абулмансур³ Темур, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни:

1) (ўзинг билан) кенгаш⁴; 2) (бошқалар билан) машварату маслаҳат айла; 3) хушёрлигу мулоҳазакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткор бўл. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишларию айтган гаплари хато бўлган жоҳил кимсага қиёслаш мумкин; унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ила надомат келтирғай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмағайсан.

Яна шуни ҳам билгилким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлғай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. (Хуллас) тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни айтиш жоиздиким, қатъийлик, хушёрлик, эҳтиёткорлик, шижоат ва сабр-чидам билан барча ишлар амалга оширилғай. Вассалом».

Бу мактуб менга йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг тўққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англатди. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарларни енгиб бўлур.

Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, хушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига иш буюради.

Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгшиш кўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳнинг камлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен кенгашиб ва тадбир юритган ҳолда икки юз қирқ уч киши билан Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг⁵ отлик аскар билан қалъа ва унинг атрофини кўриқламоқда эдилар. Лекин Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини эгалладим.

Шундан сўнг, амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлик аскар билан устимга бостириб келиб, мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен Тангрининг мададию иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чикиб, қулай фурсатларда бир неча марта жангга кирдим.

¹ Форсча матнда «Мақола» деб берилган. (А. Аҳмедов изоҳи. Бундан буён: –А.А. Бошқа изоҳлар Б. Аҳмедовга тегишли.)

² «Тузуқлар»нинг Бомбей нашрида китоб хошиясида шу ўринда Зайниддин Абубакр Тайободий номи кўрсатилган. (–А.А.)

Амир Темурнинг уч шайхга нисбатан ихлоси жуда кучли бўлган. Булар–Шамсиддин Кулол, Саййид Барака ва Зайниддин Тайободийлардир. 1) Шамсиддин Кулол Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг пири (ваф. 1370 й. Кеш). 1373–74 йилларда Амир Темур Шамсиддин Кулол қабри ёнида гумбазли макбара қурдиради ва отасининг хокини ўша ерга кўчиртириб, Шамсиддин Кулол қабрининг қибла томонига дафн этади. 2) Мир Саййид Барака (ваф. 1404 й.). Амир Темур у билан Термиз яқинида учрашган. Амир Темур унга 1370 йилда Андхуд (Ҳозирги Афғонистонда Андхўй) вилоятини иқтоъ тарзида инъом этган. Мир Саййид Барака Амир Темурга зафар ва ғалабалар рамзи бўлган ноғора билан байроқ тортиқ қилган, Сохибқироннинг Мозандарон, Дашти қипчоқ ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган. Самарқандда Амир Темур макбарасига дафн қилинган. 3) Зайниддин Абубакр Тайободий. Хуросонлик йирик шайх ва шайхулисом. «Зубдат ут-таворих» асарида хофиси Абу Амир Темурнинг Хуросонга юриши (782/1381) пайтида у билан учрашгани ҳақида хикоя қилган. Муаррих Фасиҳ Хавофийнинг (XV аср) «Мужмали Фасиҳий» асарида ҳам шундай маълумот келтирилган ва Тайободийнинг 1389 йил 29 январда вафот этгани айтилган.

³ *Абулмансур* (луғавий маъноси: зафар, ғалаба қозонувчи)–уламо ва машойихлар тарафидан Амир Темурга берилган фахрли ном.

⁴ «Темур тузуқлари»да «кенгаш» сўзи икки маънода келган: 1. Мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш. 2. Бошқалар билан маслаҳатлашиш.

⁵ Асарнинг Техрон нашрида «икки минг отлик аскар» деб кўрсатилган.

Пировардида шу икки юз қирқ уч йигитим билан ўн икки минг отлиқ ғаним лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг⁶ ергача қувиб бордим.

Яна тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси орқасида яширин бўлса ҳам, акди расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир. (Шунинг учун) пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам (унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин) айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдан ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим.

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда, олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни амалга ошириш, оширмаслик ҳақида сўз очиб, (улардан) фикр сўрар эдим. Сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада қилиб, фойда-зиёнларини кўнглимдан кечирардим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор назари билан қарардим; қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни (бажаришдан) воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим. Чунончи, шунга кўра Туғлуқ Темурхонга⁷ тўғри йўл кўрсатганман. Унинг амирлари Дашти Жетада⁸ исён туғини кўтарганларида, мендан маслаҳат сўради. Унга шундай дедим: «Агар ғанимни синдириш учун бир фавж аскар юборсанг, олдинда икки хатар бордир, агар ўзинг олиб борсанг, бир хатар мавжуд». У менинг маслаҳатимга кириб, Дашт томон ўзи бориб эди, мен айтгандек бўлди.

Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан чиқиш йўлларини ўйлаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, сабр-чидам кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоғини ўйлаб, ортини эсдан чиқармаган ҳолда охирига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, кенгаш аҳли бирлик, иттифокдик билан сўзда собит, ишда чидамли бўлишлари шартдир. Қилмоқчи бўлган ишларини қилмасдан қолдирмасунлар. Агар бирор ишни қилмасликка сўз берар эканлар, унинг яқинига ҳам йўламасунлар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири–тил учида айтилгани, иккинчиси–дилдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

Агар (ғаним устига) лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб кўрардим. Агар урушга мойил бўлсалар, унинг наф ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим; қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим.

Сипоҳни иккилантирадиган (турумсиз) кенгашни эшитишдан сақланардим. Кенгаш аҳлидан кимки куюниб маслаҳат берса, қулоқ солардим, кимки оқилона гапларни мардларча кескинлик билан сўзласа, уни диққат билан тинглардим.

ҳар кимдан сўз олиб, кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши-ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

Чунончи, Чингизхон авлодидан бўлмиш Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр мулкини босиб олиш қасдида қўшин тортиб⁹, Хўжанд сувидан¹⁰ кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи Барлос¹¹ ва амир Боязид Жалойир¹² номига ёрлик¹³ жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилган эди. Улар мен билан кенгашдилар: «Ўз элулусимиз билан Хуросонга кетайликми ёки Туғлуқ Темурхон қошига борайликми?» Мен уларга бундай йўл

⁶ Фарсанг–тахм. 6 км га тенг масофа. (–А.А.)

⁷ Туғлуқ Темурхон–Мўғулистон хони (1348–1362). Мўғулистон ёки Жета–Чигатой улуси парчаланиши натижасида унинг Мовароуннаҳрдан шарқдаги қисми, яъни Шарқий Туркистон ва Еттисув ерларини ўз ичига олган давлат. Хон 1360–1361 йиллар баҳорида Мовароуннаҳрга икки марта юриш қилиб, Қашқадарё воҳасигача етган. 1362 йили вафот этган. (–А.А.)

⁸ Дашти Жета–Еттисувда Чу дарёси атрофидаги даштлик. (–А.А.)

⁹ Воқеа 1360 йилнинг баҳорида содир бўлган.

¹⁰ Хўжанд суви–Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан бири.

¹¹ Амир Ҳожи Барлос – нуфузли барлос бекларидан. Кеш ва унга тобеъ ерлар ҳоқими. Шарафиддин Али Яздий «Зафарномаси»да келтирилишича, Амир Темурнинг амакиси бўлган ва 1361 йили Хуросоннинг Жувайн мавзеида ўлдирилган. 1381 йили Амир Темур Жувайн мавзеини забт этган ва амакисининг авлодларига у жойдан «мол» солиғини йиғиш ҳуқуқини берган.

¹² Амир Боязид Жалойир – Хўжанд вилоятининг амири. 1361 йили Туғлуқ Темурхоннинг буйруғига кўра қатл этилган.

¹³ Ёрлик – фармон.

кўрсатдим: «Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг (эса) икки зиёни, бир фойдаси бордир».

Улар менинг кенгашимга кирмадилар ва Хуросон томонга кетдилар¹⁴.

Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг қошига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пиридан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртинчи халифадан¹⁵, унга Тангрининг караму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон–камон, ер–камон ипи, ҳодисалар ўқ-ёй бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи (эса)–буюк ва қудратли Худойи таоло бўлса, одамлар қаерга қочадилар?» Халифа жавоб қилиб: «Одамлар Тангрининг қошига қочсунлар»,–дебди. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочғил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олғил».

Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим.

Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин қуръондан фол очардим ва қуръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ Темурхон олдига боришдан аввал қуръонни очсам, «Сурайи Юсуф»¹⁶ чиқди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим.

ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СЎНГ КЎНГЛИМГА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Туғлуқ Темурхон (саркардалари) Беккичик, Ҳожибек арканут¹⁷, Улуғ Туғ Темур керайит¹⁸ ва Жетанинг бошқа амирларидан уч фавж¹⁹ тузиб, Мовароуннаҳр мамлакатини талон-торож қилиш учун юборгани, ўша уч фавж қўшин Ҳузур²⁰ деган жойга келиб тушгани ҳақидаги хабар менинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан маҳлиё этиб, Мовароуннаҳр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим.

Тилга олинган амирларни кўрганимда, уларни хайбатим босди шекилли, ортиқча илтифотлар кўрсатиб, ҳурматимни бажо келтирдилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганидан, совға-соврун²¹ йўсинида берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш, талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар.

(Шундан сўнг) тўғри бориб Туғлуқ Темурхон билан кўришдим²². Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, барчасини қабул қилди.

Шу аснода Туғлуқ Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж амирлари маҳаллий халқдан нақд пул ва соврунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк билан нақд пулларни қайтариб олиш учун вакил тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини манъ этди. Мансабларидан бўшатди. Ўринларига Хожи Маҳмудшоҳ Ясурийни²³ тайинлади.

¹⁴ Бу воқеа 1361 йилда содир бўлган.

¹⁵ ...тўртинчи халифа – бу ерда ҳазрати Али ибн Абу Толиб (656–661), Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви назарда тутилган.

¹⁶ «Қуръони карим», Юсуф сураси, 54-оят (Шоҳ буюрди: «Уни ҳузуримга келтирингиз, ўзимга хос кишилардан қилиб олай!») У билан сўзлашгач (шоҳ): «Сен бугун (дан бошлаб) бизнинг ҳузуримизда мартабали ва ишончли (шахс)дирсан»,–деди.)

¹⁷ Арканут–Чиғатой улусининг шарқий қисми (Мўғулистон)даги қўчманчи турк қабилаларидан бири. (–А.А.)

¹⁸ Керайит–нуфузли турк қавмларидан бирининг номи. Унинг бошлиқлари ўз вақтида Чингизхонни қўллаб-қувватлаган.

¹⁹ Фавж–ҳарбий бўлинма, қатталиги турлича бўлган.

²⁰ Ҳузур–Қашқадарё вилоятига қарашли ҳозирги Ғузур тумани маркази.

²¹ Соврун–ўрта асрларда подшоҳ ва хонлар, умуман олий мартабали кишилар билан учрашганда уларга қилинадиган тансиқ моллардан иборат қимматбаҳо тортиқ.

²² Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, бу учрашув 761/1360 йилда юз берган. (–А.)

²³ Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясурий–Ясур уруғининг амири. (–А.А.)

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кўтариб, юртларига қайтиб кетдилар. Йўлда хоннинг девонбеги ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Ўғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб, Жета томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ Темурхоннинг Дашти қипчоқдаги²⁴ амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мен берган маслаҳатга кўра Жета тарафга йўл олди. Мовароуннахрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қорачор нўённинг²⁵ Мовароуннахрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннахр вилоятига, то Жайхун дарёсининг соҳилларигача чўзилган ерларга ҳукмрон бўлдим.

Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди.

Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлик аскар қилолмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, ҳижрий 762 (милодий 1361) йили Туғлуқ Темурхон иккинчи марта Мовароуннахрга кўшин тортиб келиб, мени ўз ҳузурига чорлаб нома жўнатди. Мен (рози бўлиб), унинг истиқболига чиқдим ва у билан кўришдим. У орамиздаги аҳдни бузиб, Мовароуннахрни ўғли Илёс Хожага²⁶ топширди, мени эса сипоҳсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортиқча рўйхушлик билдирмаётганимни сезиб, бобом қачули баҳодир²⁷ ва ўзининг бобоси қабулхонларнинг²⁸ аҳдномасини кўрсатди. Пўлат тахтага ўйиб ёзилган аҳдномада «Хонлик қабулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қачули баҳодир болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасинлар» деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафо қилиш юзасидан сипоҳсолорликка розилик бердим.

Мовароуннахрда мўғулларнинг²⁹ жабру зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёс Хожа давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсам, ўз салобату ҳайбатим билан мўғуллар устидан ғалаба қозондим ва мазлумларни золимлар жабридан халос этдим. Бу Илёс Хожа амирлари ва мўғулларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туғлуқ Темурхонга хат ёзиб, «(Амир) Темур бизга қарши исён туғини кўтарди» дедилар. Хон ёлғон гап-ларни чин билиб, мени ўлдириб йўқотиш ҳақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукм қилинганимни билиб олдим. Бунга қарши чора кўриш учун қуйидаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баҳодир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим. Менга бўйсуниб кўмакдош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши–Ййгу Темур бўлди, иккинчиси–амир Жаку Барлос эди. Булардан бошқа улус баҳодирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоққа (ва хизмат этмоққа) аҳд қилдилар.

Мовароуннахр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланок, тезда мўғулларга хужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим мўғуллар тоифасидан бутунлай безган эди. Мовароуннахр аҳолисининг каттаю кичиги мен билан бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса мўғуллар тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва кўшун бошлиқдарининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, биз билан бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва фатволарининг

²⁴ *Дашти қипчоқ*–араб ва форс тилларидаги адабиётларда XI аср бошлариданок қўлланган бу атама Шаркий Туркистондан тортиб, ғарбда то Дунай дарёсининг қуйи оқимигача бўлган ерларни ўз ичига олган. қипчоқ сўзи рус солномаларида «половец» дейилган, Византия солномаларида эса «коман» атамаси қўлланган. Туғлуқ Темурга бу Даштнинг шаркий қисми қараган. (–А.А.)

²⁵ *Қорачор нўён*–Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бири, Чиғатойхоннинг маслаҳатчиси ва лашкарбошиси.

²⁶ *Илёс Хожа* – Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг ўғли. Отаси ўлганидан кейин қисқа муддат Мўғулистон хони (1363–65) бўлган.

²⁷ *Қачули баҳодир* – барлос қабиласидан; Амир Темурнинг саккизинчи аждоди.

²⁸ *Қабулхон* – турк-мўғулларнинг афсонавий онаси Алонкува-нинг авлоди; Чингизхоннинг учинчи аждоди. (–А.А.)

²⁹ *...Мўғуллар* – Мўғулистондан (Жетадан), яъни Чиғатой улуси-нинг шаркий қисмидан Илёс Хожа билан бирга келган мўғуллар назарда тутилган. Форсча матнда «ўзбеклар» деб берилган, аммо бу бошқа тарихий манбаларга зид бўлиб, тарихий ҳақиқатга ҳам тўғри келмайди. (–А.А.)

нусахи бу эди: «Тўғри йўлдан борувчи халифалар³⁰, Оллоҳ таоло уларнинг барчасидан мамнун бўлсун, тутган йўллари ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳди ислом, сипоҳу раият³¹ ёхуд уламою машойих, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур кутби салтанати олий деб атасунлар ва уни Оллоҳнинг (ердаги) қудрати–салтанат тахтига лойиқ, деб билсунлар. Мусулмонларнинг ер-суви, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган мўғуллар тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда (Амир) Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз молу жонларини (аямай) тиришиб ҳаракат қилсунлар. Биз ўз аҳду байъатимизга³² содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Оллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудратию ёрдами йўлига кирган бўлайлик».

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, мўғуллар устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олиб бермоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар.

(Шундан кейин) ўйланиб қолдим. «Мабодо Самарқанд шаҳри ичида мўғулларга қарши уруш бошласаму, бироқ Мовароуннаҳр аҳли (жанг қилишдан) қўл тортсачи? (Унда нима қиламан?) Яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида ўринлашай, токи менга қўшилишни истаганлар хузуримга келсунлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, мўғулларга қарши жангу жадални бошлагайман»,–деб қарор қилдим.

Самарқанддан чиққанимда олтмиш отликдан бошқа бир киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим хато бўлмаган экан. Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, (лекин) бирон киши бизга келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон³³ тарафига ўтиб, у ернинг шоҳлари билан бирлашишга қарор қилдим. Отланиб, Амир Кулолнинг³⁴ хузурига бордим. Ул зот менга Хоразмга боришимни маслаҳат берди. Агар мўғуллар устидан ғалаба қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини³⁵ ул зотга назр қилишни кўнглимга тугдим. У менга зафар тилаб фотиҳа ўқиганидан сўнг, кетишимга ижозат берди.

Амир Кулолнинг хизматидан чиққанимда, менга ҳаммаси бўлиб олтмиш отлик ҳамроҳдик қиларди. Илёс Хожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар топиб, Хивақ³⁶ ҳокими Тўкал баҳодирга хат ёзиб, менга қарши чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан.

Тўкал баҳодир минг отлик аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлик йигитим ҳамда йўлда менга қўшилган (қайноғам) Амир хусайн билан бирга минг отликдан иборат ғаним лашкарига юзма-юз бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, матонат кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши, менинг олтмиш отлик йигитимдан эса ўн кишигина қолди. Оқибат, барибир, зафар мен томонимда бўлди. Зафар қучганим хабари Илёс Хожа ва Жета амирларига етгач, улар (таажжубланиб): «(Амир) Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш», деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Мўғуллар мендан чўчидиган бўлдилар.

³⁰ Матнда хулафо ар-рошидин (тўғри йўлдан борган халифалар)–Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг ислом жамоасига раҳбарлик қилган тўрт халифа: Абу Бакр (632–634), Умар (634–644), Усмон (644–656) ва Али (656–661).

³¹ *Раият*–солиқ тўловчи халқ.

³² *Байъат*–аҳд-паймон, қасамёд.

³³ *Бадахшон*–тоғли ўлка, Панж дарёсининг иккала қирғоғи, Амударёнинг бошланиш қисми, Кўкча дарёси ва унинг ирмоқлари ҳавзасини эгаллаган. Ҳиндистонга денгиз йўли очилгунча, Бадахшон транзит маркази сифатида муҳим эди, чунки унинг худудида Хитойдан Ҳиндистон, Эрон ва Европага борадиган қарвон йўллари кесишарди. ҳозир Бадахшон иккига бўлинган: шимолий қисми Тожикистон худудида, маркази Хорғ; жанубий қисми Афғонистонда. (–А.А.)

³⁴ Бу ерда Шамсиддин Кулол назарда тутилган.

³⁵ *Хирож*–ер солиғи ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган атама; айрим ҳолларда даромаднинг учдан бир ёки учдан икки қисмини ташкил этган; «мол» деб ҳам аталган.

³⁶ *Хивақ*–ҳозирги Хива шаҳри.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимни тузиш йўлидаги уринишларим қаттиқ қаршилиққа учраб, салтанатимнинг асоси кучсизлана бошлади. Чунончи, (шу пайт) менга эргашган йўлдошларим ўн нафардан ортиқ эмас эди. Улардан еттитаси отлиқ, уч киши эса пиёда эдилар. Бошқа мен билан ҳеч ким қолмаганди. Мухтарама жуфти ҳалолим бўлмиш амир Хусайннинг³⁷ синглисини³⁸ ўзимнинг отимга миндириб олган эдим. Шу алпозда Хоразм чўлларида бир неча кун саргардон бўлиб юрдим. Кунларнинг бирида кеч тушгач, қандайдир қудуқ бошига келиб етдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хуросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб қочдилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Аҳволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўқ эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб ҳеч ўқинмас эдим. Сўнгра бу ердан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Жониқурбоний³⁹ ёпирилиб тепамга келди. Мени ҳибсга олиб, бургаси кўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини мени қўриқлаш учун қолдирди. Олтмиш икки кун тутқунликда сақлади. Ундан қутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашдим ва Тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутди. Билақларим кучи билан соқчилардан бирининг қўлидан қиличини тортиб олдимда, уларга ҳамла қилган эдим, ҳаммалари қочиб қолдилар.

Сўнгра тўғри Алибекнинг устига бостириб кирдим. Мени кўргач, номақбул ишидан пушаймон бўлиб, узр сўради. Отларимни, жабдуқларим ва яроқларимни ҳозирлатиб, менга бир ориқ от билан бир қари туя тортиқ қилган бўлди. Оғаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир қанча совға-саломларни эса очкўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг кетишимга рухсат берди.

Хоразм чўли томон равона бўлдим. Ўн икки отлиқ атрофимга тўпланди. Икки кундан сўнг бир манзилга етиб, қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик туркманлар пайдо бўлиб, «Ўғри!»–дейишиб бизга хужум қилмоқчи бўлдилар. Амир Хусайннинг синглисини бир уйга яшириб қўйиб, ўша жамоага қарши отландим, туркманлар ичида ҳожи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, «хой, тўхтанглар, бу Амир Темурку!» деб, уларни урушдан қайтарди. Ўзи эса тиз уриб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига мандилимни⁴⁰ қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга мулозим бўлди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТўРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отлиққа етиб қолгандан кейин ўзимча ўйладим: «Агар келган манзилда тураверсаму, мабодо ерлик аҳоли менга қарши қўзғалиб, мўғулларга хабар бериб қўйсачи? Яхшиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга бориб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг куч-қудрати бўла оладиган қўшин тўпланар». Шу фикр-да у ердан кўчиб, Хуросон томонга юзландим. Йўл устида Мохон⁴¹ ҳокими Муборакшоҳ Санжарий юз отлиқ аскар билан келиб, менга қўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам менга қўшилди. Ўша саҳрода отлиқ, яёв бўлиб икки юзга яқин киши ёнимга кирди. Шу пайт Муборакшоҳ, саййид ҳасан ва саййид Зиёуддин менга арз қилдилар: «Бу саҳрода туравериш (қўшин) тарқаб кетишига боис бўлур, бирор томонга юриб, бирон вилоятни эгаллашимиз керак». Мен ўз-ўзим билан кенгашиб, сўнг уларга айтдим: «Хотирамга бир фикр келди. Самарқанд тарафга борайлик.

³⁷ Амир хусайн ибн Мусалло ибн амир Қазаған–Кобул, Балх, ҳисори Шодмон ва Бадахшон вилоятларининг ҳукмдори. Аввалига Амир Темурнинг қайноғаси ва сафдоши, 1365 йилдан кейин асосий рақиби бўлган. 1370 йил апрелида Амир Темур Балхни эгаллаганидан кейин ўлдирилган. (–А.А.)

³⁸ Бу ерда амир Хусайннинг синглиси Улжай Туркон оқа назарда тутилган. Амир Темур уни 1356 йили ўз никоҳига олган. Бу никоҳдан Амир Темурнинг кизи Султон Бахт бегим туғилган.

³⁹ Алибек Жониқурбоний–Шимолий Хуросоннинг нуфузли туркман бекларидан. Тавсифланаётган бу воқеа 1362 йили юз берган. (–А.А.)

⁴⁰ *Мандил*–бош кийими, дўппи, кулоҳ, салла; ҳукмдорларда меҳри тушган бирон кимсага бош кийими, камари ёки чопонини тақдим этиш орқали ўз миннатдорчилиги, ҳурмат-эътиборини билдириш одати бўлган.

⁴¹ *Мохон*–Марв шаҳри яқинидаги қишлоқ.

Сизларни (вактинча) Бухоро атрофидаги жойларга тарқатиб тураман, ўзим эса Самарқанд теварагига бориб, эл-улус орасига кираман ва улар билан иттифоқ тузаман. Етарли лашкар тўплаб, сизларни чақириб оламан. Кейин Жета ва Илс Хожа лашкарига қарши жангга отланиб Мовароуннаҳр мамлакатини қўлга киритамиз».

Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбиримни тўғри деб топдилар. Сўнгра юришга фотиҳа ўкиб, йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро атрофларига тарқатдим. Амир Хусайннинг синглиси Ўлжай Туркон оқани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамука қавчин⁴² ўн беш отлиги билан менга қўшилди. Сиримни унга айтиб, Муборакшоҳ олдига юбордим. Ўзим яширинча улус оралаб, икки мингга яқин кишини иттифоқдош қилдим. Самарқанд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўлдилар.

Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва опам Кутлуғ Туркон оқанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишига оз қолганда, ночор, кечаси бирга келган эллик отлик билан Самарқанддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим.

Мен билан бир тўп пиёда кишилар ҳам бор эди. Йўлда туркманларга қарашли йилқидан бир нечта отни қўлга киритдим ва пиёдаларимни уларга миндирдим.

(Кўп вақт) йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир-чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварагида қолдирган ҳарам аҳли, Муборакшоҳ, Саййид ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етиб келиб, менга қўшилдилар. Темур Хожа Ўғлон, Баҳром Жалойир ҳам ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулозим бўлдилар. (Шу тариқа), мингга яқин отлик аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин⁴³ билан қандаҳор⁴⁴ томонларга равона бўлишга ва у ерларни тасарруфимга киритишга қарор қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, ҳирманд⁴⁵ дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт⁴⁶ ясаттирдим. Аскарларимни дам олдириш учун бир неча кун ўша дарё бўйида турдим. Шу вақт Гармсир⁴⁷ вилоятининг аҳолиси билан сипоҳидан қарийб минг отлик турк ва тожик ҳам менга (келиб) қўшилди. Шу тариқа Гармсир вилояти менинг тасарруфимга кирди.

Шунда Сейистонга⁴⁸ турктоз қилишга қарор қилдим. Бу хабар Сейистон волийсига етгач, элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўради: «Душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказиб берардим».

Узимча кенгашиб кўриб, Сейистон томонга лашкар тортишни маъқул топдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини куч ва қаҳр билан олганимни кўриб, Сейистон волийсининг юрагига кўрқув тушди ва кечаги душманларини энди ўзига дўст тутиб, ўзаро бундай кенгаш қилдилар: «Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сейистон мулки қўлимиздан кетиши аниқдир», дейишиб, бутун Сейистоннинг сипоҳи ва раияти барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар.

Сейистон волийси ваъдасига вафо қилмагани учун иложсиз қолиб, уларга қарши жангу жадалга киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб тирсагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб яралади⁴⁹. (Шундай бўлса

⁴² *Қавчин*—нуфузли туркий қабилалардан бирининг номи.

⁴³ *Бохтарзамин*—қадимги Бактра; ўрта асрларда Балх ва унга ёндош ерлар.

⁴⁴ *Қандаҳор*—ҳозирги Афғонистоннинг жанубидаги қадимий ва катта шаҳарлардан.

⁴⁵ *Ҳирманд*—ҳозирги Афғонистоннинг жанубидаги ҳилманд дарёси.

⁴⁶ *Юрт*—бу ерда қароргоҳ маъносида.

⁴⁷ *Гармсир* (форсча—иссиқ ўлка)—Сейистон ва Балужистоннинг туташ ерлари. (—А.А.)

⁴⁸ *Сейистон*—ҳозирги Эроннинг жануби-шаркида ва Афғонистоннинг жануби-ғарбида жойлашган ўлка. 1872 йили Эрон ва Афғонистон орасида бўлинган. ҳилманд дарёсигача бўлган қисми Эронга, ундан шарқи Афғонистонга ўтган.

⁴⁹ Бу жанг 1362 йилда бўлган. Унда Амир Темур ўнг қўлининг тирсагидан ва ўнг оёғидан камон ўқи билан яраланган. Кейинчалик бунинг натижасида оксоданадиган бўлиб қолган.

хам) охири улар устидан ғалаба қозондим. (Лекин) ўша мамлакатнинг об-ҳавосини мизожимга мувофик кўрмай, у ердан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Ўша вилоятда яраларим битгунча икки ой туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАҚТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтиб, яраларим тузалгач, Балх⁵⁰ сарҳадидаги тоғларда туриб, ўша ерда қўшин тўплаб, Мовароуннаҳр мулкини забт этиш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Кенгаш шунга тўхтагач, бу ердан отланиб чиқиб (қарасам), мен билан фақат қирқ отлиқ кишигина қолган экан. Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода, насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нима учундир мендек олтину молсиз, озик-овқатсиз бир кишига ҳамроҳ бўлиб, итоат қилиб юрганлари учун Тангри таолога шукрлар айтдим. Ўзимча: «Оллоҳ таолонинг мен билан қиларлик улуғ ишлари кўп бўлса керакким, ўзим каби йигитларни менга бўйсундирмиш»,–деб ўйладим.

(Сўнг) Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кетаётганимизда Йилдирим Қррачор нўён авлодидан бўлмиш Сиддиқ Барлосга дуч келдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ўн беш отлиғи билан келиб менга қўшилди. Унинг келганини яхшиликка йўйдим. Ўша кунлари ов гўштлари билан кун кечирмокда эдик.

Шу зайлда илгарилаб борарканмиз, йирокдан тепа устида бир тўп кишининг қораси кўринди. Олдинга юрганнимиз сари соатма-соат уларнинг сони ҳам ортиб борди. Тўхтадим. «Булар ким бўлди экан?»–деб уларнинг олдига қоровуллар⁵¹ юбордим. Улар бориб: «Амир (Темур)нинг собиқ навқари қозончи баҳодир экан ва Жета лашқаридан юз отлиқ билан ажралиб чиқиб, шундан бери амирни излаб, саргардон бўлиб юрган эмиш»,–деган хабар олиб келдилар. (Буни эшитиб) ерга бош қўйиб Тангри таолога шукр қилдим. Дарҳол қозончини ҳузуримга олиб келиш учун одам юбордим. У келгач, тиз уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб, мандилимни бошига қўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсаф⁵² деган жойга келиб тушдим.

Эртасига отланиб, дарани айлана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушҳаво бир тепалик бор экан, ўша баландликка чиқдим. Лашқарлар ул тепаликни қуршаб жойлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча (худодан мадад сўраб) ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг кўлимни дуога оган эдим, кўзларим ёшланиб, юрагим бўшашди, Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узокдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўтиб кетмокда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида орқаларидан бордим. (қарасам) ҳаммаси бўлиб етмиш отлиқ экан. Улардан сўрадим:

–Баҳодирлар, ким бўласизлар? Улар жавоб қилдилар:

–Амир Темурнинг навқарларимиз. Уни излаб тополмай, кезиб юрибмиз.

Мен дедим:

–Мен ҳам амирнинг навқарларидан биридурмен. Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб борайин.

Улардан бири отини чоптириб бориб гапимни ўз сардорларига етказибди, «Биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўлбошловчини топдик», дебди.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дарҳол ҳузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж эканлар. Биринчи фавжнинг сардори–Туғлуқ Хожа Барлос, иккинчисиники–амир Сайфиддин, учинчисиники–Тутак баҳодир экан. Мени таниган заҳотлари ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тиз уриб, узангимни ўпдилар. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан кучоқлашиб кўришдим. Мандилимни Туғлуқ Хожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфиддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тутак баҳодирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб, бағоят таъсирландилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирландим. Пайтида жамоат билан намозни адо этдик. Сўнгра отланиб, қароргоҳга бориб

⁵⁰ Балх – ҳозирги шимолий Афғонистонда, Мазори Шариф шаҳрининг ғарбидаги кўкна шаҳар.

⁵¹ Қоровул–хон ўрдасини кўриқдовчи ҳарбий бўлинма. қўшин-нинг маркази, қанотлари, илғор ва (ўғруқни) кўриқдаб борувчи ёки қўшиннинг олдида борувчи хабарчи махсус ҳарбий гуруҳ.

⁵² Дарайи Арсаф – Балх тоғлари ичида жойлашган дара.

тушдик, мажлис қуриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер Баҳром⁵³ ҳам келди. У илгари ёшлик қилиб, мендан ажраб, Ҳиндистон заминини ҳавас қилиб кетиб қолган эди. Ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни кучоғимга олдим ва узрини қабул этдим. Шу қадар унга меҳрибонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориғ бўлди.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН ЕТТИНЧИ КЕНГАШИМ

Лашкаримнинг сонини ҳисоблаб кўрсам, ҳаммаси бўлиб уч юз ўн уч отлик экан. Ўзимча кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб, жойлашишга қарор бердим. Дастлаб Алачу қалъасини эгаллаб олишга жазм қилдим. Илёс Хожа томонидан Менгли Буға Сулдуз⁵⁴ бу қалъага қўйилган экан. У ерни озиқ-овқат ва юклар сақланадиган жойга айлантормоқчи бўлдим. Шу мақсадда Алачу қалъасига йўл олдим. Шер Баҳром ва (Менгли Буға Сулдуз) ўрталарида қадимдан ошнолик бўлганидан, у: «Мен қалъага бориб, уни ўзимизга эл қилсам»,—деб рухсат сўради. Бироқ Шер Баҳром қалъа атрофига етиб боргач, менга: «Менгли Буғанинг сўзига қараганда, Илёс Хожа қалъани унга ишониб топширган, шундай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга топширса, мардлик ва мурувватдан узоқ иш бўлур эмиш. (Шунинг учун) қалъани бизга топширишдан бош тортди»,—деган хабар келди. Лекин тақдир экан. У менинг қўшин тортиб келаётганимдан хабар топгач, кўнглига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари менинг хизматимда мулозимлик қилган, Дўлон Жавун қавмидан уч юз йигит у (Менгли Буға) билан шу қалъада эди, келиб менга қўшилдилар. (Бу ердан кўчиб) Дарайи Суф⁵⁵ деган жойга келдим. Ўша вақтда Туман баҳодирнинг ўғли Амлас Балх шаҳри атрофида талончилик билан машғул эди.

Довруғимни эшитиб, икки юз отлиғи билан ҳузуримга бош эгиб келди. Мен унга адаб бериб, кўнглини кўтардим.

Шу ердалик чоғимда, Тамука баҳодирга уч отлик қўшиб, Термиз дарёсидан⁵⁶ кечиб ўтиб, Жета лашкари, унинг аҳволи ва режалари тўғрисида хабар топиб келтиришни буюрдим. Тамука тўрт кундан кейин шуни хабар қилдики, Жета лашкари Термиз вилоятига келган ва халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмиш. Бунини эшитиб, Дарагез⁵⁷ деган жойга бориб туришни лозим кўрдим. Кейинроқ қулай фурсат топиб, Жета лашкари устига тўсатдан бостириб боришни ўйладим. Дарагезга келгач, Жайхун дарёси бўйида жойлашган Элчи Буға майдонига келиб тушдим. Илёс Хожа Дарагезга келганим ҳақида хабар топиши биланок қўшинидан бир неча фавжни менга қарши урушга ҳозирлади.

Шу орада Жета лашкарида от сурган амир Сулаймон Барлос, амир Мусо Барлос⁵⁸, амир Жаку Барлос, амир Жалолиддин, амир Ҳиндука Барлос Жета амирларидан юз ўгириб, ўз аскарлари билан эски Термизга келиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар менинг ҳузуримга юборган Тўлан Буға етиб келиб, мулозиматимда бўлди ҳамда (номлари юқорида тилга олинган) амирлар минг отлик аскар билан менга қўшилмоқчи ва мулозим бўлмоқчи эканликларини маълум қилди. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг ўнгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жета лашкари устига кутилмаган боскин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жета лашкари етиб келганини билдиришди. Мен ўз қўшинларимни сафга тизиб, душман қаршисига бориб турдим. Икки лашкар ўртасида сув бор эди.

Ғанимларимни чучук сўз, ширин ҳикоятим билан ўз томонимга оғдириб олмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи (ғазаб) ўтини тўғри тадбир суви билан ўчирмоқни маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим ва Жета лашкарининг сардори амир Абу Саъидга (кўп яхши) сўзлар айтдим. У айтган

⁵³ Шер Баҳром—Хутталон амири. (—А.А.)

⁵⁴ Сулдуз — нуфузли мўғул қавмларидан бирининг номи.

⁵⁵ Дарайи Суф — Балхни Кобул билан боғловчи йўл ўтган жой.

⁵⁶ Термиз дарёси—Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

⁵⁷ Дарагез (Дарайигез)—Балхнинг жанубий тарафида, ундан тахминан тўрт фарсах масофада, Балхоб дарёси бўйлаб жойлашган тоғ дараси.

⁵⁸ Амир Мусо асли Тойживут қабиласидан бўлган. (—А.А.)

гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. (Буни кўргач) менинг ҳам шиддат ўтим алангаланиб, лашкаримни сафга тиздим.

ЖЕТА ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САККИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: «Агар Жета лашкари билан жанг қилсам, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаримга зарар етсачи?» Лекин шу заҳотиёқ ғайратим жўшди: «Салтанат даъво қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойиқ иш шуки, жангга кириб, ё зафар кучиб ғолиб бўлгайсан, ёхуд ўлдирилгайсан»,—дедим (ўзимга-ўзим).

Шундай азимат қилганимда ғанимлар уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турганларини кўрдим. Мен ўз лашкаримни етти фавжга бўлдим. Етти фавжимни кетма-кет душман устига ташлаб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти баланд кўтарилгач, амр қилдимки, ҳировул⁵⁹ фавжлари пистирмадан туриб ғанимга ўқ ёғдирсин. Шиқовул⁶⁰ ва Чоповул⁶¹ фавжларига эса ғанимнинг чап қўлига ҳужум қилишни буюрдим. Ўзим бўлса Жавонғор⁶² ва Баронғор⁶³ фавжлари билан ҳаракатга келдим. Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жета лашкари амир ул-умароси Абу Саъиднинг фавжини енгдим. Шу пайт Ҳайдар Андхудий ва Менгли Буға жанг майдонига тушдилар. Уларга қарши мен ўзим юзма-юз чикдим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккаласини ҳам чекинтирдим. Жетанинг тамоми лашкари енгилиб, сочилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкари амирлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин, салтанат даъвоси билан хуруж этганлигим ҳақида Туронзаминда хабар тарқалди. Шунда мен адолат билан ҳукмронлик қилишга азму жазм этдим. Салтанатимни мустаҳкамлаш учун, тўплаган хазинамдаги нақд пуллар ва (қимматбаҳо) буюмларни сипоҳга тақсимлаб беришга ва даставвал қаҳлақа қалъасини⁶⁴ олишга қарор қилдим.

Лашкарга озуқа бериб, сўнг уларни сафга тиздим ва Жайхун дарёси бўйига келиб тушдим. Термиз кечувидан ўтиб, қаҳлақа қалъаси тарафига қоровуллар жўнатдим. Ўзим Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Менинг келганим ҳақидаги хабар Илёс Хожага етгач, Беккичикнинг иниси Алачун Баҳодирни катта қўшин билан устимга юборди. қоровулларим ғафлат уйқусида қолган эканлар, уларнинг ёнидан ўтиб, билдирмай, тун қоронғусида тўсатдан устимга ҳужум қилиб келдилар.

Қароргоҳим уч томони сув билан ўралган ярим оролда жойлашганди. Ярим орол ташқарисида қурилган бир неча чодир Жета лашкари томонидан талон-торож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар. Мен бўлсам жангга шайланиб, тезлик билан ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан кўркқани сабабли урушга ботиниб киролмади. Ўн кунгача шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуқлар⁶⁵ тиктириб, Жета лашкарининг қаршисида бир ой давомида кузатиб турдим. Охири ғанимни кўркқув босиб, орқасига қайтиб кетди. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъкиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

⁵⁹ *Ҳировул* – лашкарнинг илғор қисми кетидан боровчи бўлинмалашкарнинг марказ, қанотлари олдида турувчи олд қўшинлар.

⁶⁰ *Шиқовул(шишовул)*–лашкар қанотларини кўрикдаб турувчи махсус бўлинма. (–А.А.)

⁶¹ *Чоповул*–ҳарбий юришлар пайтида ва қамал жанглари вақ-тида теварак-атрофдаги кишлокдарга тўсатдан боскин уюштирувчи харбий қисм. (–А.А.)

⁶² *Жавонғор*–лашкарнинг сўл қаноти.

⁶³ *Баронғор*–лашкарнинг ўнг қаноти.

⁶⁴ *Қахушқа қалъаси* (Дарбанди Оҳанин)–Бойсундан (Сурхон-дарё вилояти) ғарбда Саримас тизмасидаги тор дара, форсча «Дар-банди Оҳанин» (Темир дарвоза), қадимги туркий тилда: «Темир қапуғ» («қапуғ»–дарвоза), арабча «Боб ул-ҳадид» (Темир дарвоза), мўғулча «қаҳлақа» дейилган.

⁶⁵ *Олачуқ*–шу номли шолча туридан ясалган қапа ёки чодир.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ҶУМЛИНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкарини мағлубиятга учратганимдан кейин, Бадахшон вилоятига бориб, уни эгаллашга, (бу билан) салтанат ишларига ривож беришга қарор қилдим. (Шу ниятда) дарё бўйидан кўчиб Хулм⁶⁶ деган жойга тушдим.

(Шу ерда) амир Қазаганнинг⁶⁷ набираси ва қайноғам бўлмиш амир Хусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сўнгра у билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим.

Қундузга⁶⁸ етиб боргач, бурулдай⁶⁹ элининг сардорлари менга келиб қўшилмагунларича ўша ерда кутиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли хилъатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим.

Кўшинимнинг жангга ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шохдарига етгач, урушга тайёргарлик кўра бошладилар. Ўзимча мушоҳада қилиб, душман лашкар тўплаб улгурмасдан бурун эпчиллик, уддабуронлик билан зарба бериб, уларни тўзитиб юбормоқчи бўлдим. (Шунинг учун) юриш қилиб, Таллиқонга⁷⁰ етиб келдим.

Таллиқонга келганимдан Бадахшон шохдари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиримдан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтанатим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксарияти тамом хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТИМГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН ҶУМЛИНИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шохлари менинг итоатимга киргач, Хутталонга⁷¹ қараб юрдим. Бу мамлакатга келсам, қайноғам амир Хусайннинг кўрселигидан Пўлод Буға ва Шер Баҳром ундан ажралиб, ўз улусига кетиб қолишган эканлар.

Бу ердан кўчиб, Дашти кўланк⁷² жилгасига бориб тушдим, (у ердан) Жета ва Илёс Хожа лашкарлари аҳволини билиб келиш учун айғоқчилар жўнатдим. Улар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жета амирлари: биринчиси–Куч Темур Беккичик ўғли, иккинчиси–Темур Нўбкон, учинчиси Сарик баҳодир, тўртинчиси–Шингум, бешинчиси–ҳожибекнинг иниси Туғлуқ Хожа йигирма минг отлиқ аскар билан Халотий⁷³ ва Пули сангин⁷⁴ оралиғида турган эмишлар.

Улар мен турган ер ва лашкарим қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. (Элчини чалритиш мақсадида) лашкаримни икки марта қайта-қайта унинг олдидан ўтказтирдим, сўнг элчига рухсат бердим.

(Кейин) кенгашиб, унинг ортидан кетма-кет (кўшин тортиб) боришга қарор қилдим. Лекин лашкарим бу борада мен билан ҳамжиҳат бўлмади. Лашкаримни атрофимга бирлаштирмоқ учун баъзиларига мурувват, меҳрибонлик қилдим; бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга қаратиб олмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглига тасалли бердим.

⁶⁶ Хулм–Афғонистоннинг шимолий қисмидаги шаҳар; ҳозир шу номдаги шаҳарча, шимол-жануб ва шарқ-ғарб йўналишидаги халқаро савдо йўллари чорраҳасида жойлашган.

⁶⁷ Амир қазаган (1346–1358)–Чиғатой улусининг қудратли амира, 1346 йили қарши яқинида бўлган жангда қазанхонни енгиб, ҳокимиятни қўлга олган. 1358 йили фитна қурбони бўлиб, ов пай-тида ўлдирилган.

⁶⁸ Қундуз–Афғонистоннинг шимолий қисмида жойлашган қадимги шаҳар (қадимги номи Валволиж), маъмурий-сиёсий марказ. ҳозир шу номдаги шаҳарча.

⁶⁹ Бурулдай–бу ерда жалоийр қабиласига қарашли эл ҳақида сўз юритилмоқда.

⁷⁰ Таллиқон (Тайхон)–ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги қадимги шаҳар. Ўтмишда Тохаристон давлатининг пойтахти. Ўрта аср-ларда яна иккита Таллиқон мавжуд бўлган: улардан бири–хиротдан ғарброкда, иккинчиси–Каспийдан жануби-ғарбда жойлашган эди.

⁷¹ Хутталон–Панж дарёсининг ўнг соҳилидаги вилоят, ҳозир Тожикистоннинг Хатлон вилояти. Номи қадимги араб ва форс ман-баларида Хуттал ёки Хутталон шаклларида ёзилган.

⁷² Дашти кўланк–Хутталон яқинидаги мавзе.

⁷³ Халотий–аслида хульату бўлса керак. ҳисор вилоятига қарашли мавзе.

⁷⁴ Пули сангин–луғавий маъноси «тош кўприк», ҳисор водийсида Сурхоб дарёсининг ирмоғи Оби хингоу дарёсида қурилган.

Шу пайт хабар келдиким, илгари менинг навкарларим бўлган Туғлуқ Сулдуз ва Кайхусрав Жетанинг олти минг отлик аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмокда эмишлар. Бу хабар лашкарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоқсизлиги янада кучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жаку, Ийгу Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

ЛАШКАРИМНИ ИТГИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЁН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жаку, Ийгу Темур, амир Сулаймон, амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва улар билан келишиб, ўзимга янада яқин тутдим, «Давлатимга шерик бўласизлар», дедим. Бу билан (уларнинг дилида) ўзларига ишонч ва менга хизмат қилиш учун қатъият туйғуларини уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага, мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлга киритган мамлакатлар, вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим.

Уларнинг ҳаммасини умид ва кўрқинч орасида сақладим. ҳар бирига биттадан ноиб ва кутвол⁷⁵ тайинладим. Қолган сипоҳийларни ҳам емак-ичмак, кийим-кечак умиди, ширин сўз, очиқ юз билан ўзимга ром этдим. Бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд айладим. Натижада мени қўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқдар ҳам барчаси атрофимда бирлашди. Ҳар ишда бирлик-иттифоқликни маҳкам тутишга, амримдан чиқмасликка ваъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик кўрсатишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчигач, Илёс Хожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни даф этиш ва (у билан) қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида кенгашдим, ғанимлар хабар топиб улгурмасдан, чаптастик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилишга қарор бердим. Бу хусусда Куръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима чикди: «қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қозонган»⁷⁶.

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим. Уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда (Илёс Хожанинг) ҳировули бўлмиш Туғлуқ Сулдуз ва Кайхусравга етишдим. Икки ҳамла билан уларни енгдим ва (уларни) Илёс Хожа жойлашган Пули сангингача қувиб бордим. Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмасдан, қизиғида Илёс Хожанинг қарийб ўттиз минглик лашкари устига тўсатдан босқин қилишга қарор қилдим. Бордию (юришни) тўхтатсам ва бирон корҳол юз берса, унинг иложини топиш учун (ўзгаларнинг) кўмагига муҳтож бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан амир Хусайн (лашқари билан) мени қўллаб-қувватлаб келаётган эди, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёс Хожа лашқарини енгдим.

ЖЕТА ВА ИЛЁС ХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ЎН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Даставвал Илёс Хожа лашқарини бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туриш учун зафарли фавжларимдан илғорини олдинга ташлашга қарор қилдим. Шу мақсадда амир Муаййид Арлот⁷⁷, Учқора баходир, амир Мусо бошчилигида икки минг отлик аскаримни Илёс Хожа қаршисидаги кўприк бошига жойлаштирдим. Ўзим эсам беш минг отлик билан дарёдан ўтиб, Илёс Хожа лашқари тепасидаги тоққа чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёқишни буюрдим. Жета сипоҳлари тоғдаги беҳисоб гулханлару, Пули сангин бошида турган

⁷⁵ *Кутвол*–қалъа бошлиғи.

⁷⁶ Куръони карим, Бақара сураси, 249-оят.

⁷⁷ *Арлот*–туркий қабилалардан бирининг номи.

лашкаримнинг кўплигини кўриб, кўрқувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёс Хожа кўшини «Жангга ҳозирлан!» буйруғини кутиб (бедорликда) ўтказди. Мен тун билан тоғ устида ухламай Тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салавот айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйку ва ярим уйғокдик орасида қулоғимга аллакимнинг: «Темур, фатҳу зафар сенга ёр бўлади!»—деган овози эшитилди. Тонг отиб, ёруғ тушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу пайт қарасам, Илёс Хожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетаётди. Амирларим ва сипоҳийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўйлаб туриб, то ғанимнинг мақсади маълум бўлгунча таъкиб этишни бир оз кечиктиришни маслаҳат кўрдим. (Тахминан) тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин, уларнинг мақсадларини тушундим. Ниятлари—бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан.

(Бир неча кун илгари) мен шикаст етказган ҳировул амирлари ҳам (Илёс Хожа) қошига қочиб борганда Илёс Хожа уларни тоза койиб берган экан.

Уларнинг ниятларидан хабардор бўлиб, тоғдан тушмаётганимни кўришгач, орқаларига қайтиб, менга ҳужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни тоғ этагида сафга тизиб, жангга киришни мўлжалладим. Жета лашкари етиб келиб, нима қилишини билмай ҳайрон турганда, баҳодирларимга ёв устига ёмғирдек ўқ ёғдиришни буюрдим. Душманнинг кўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, (ғанимларим) кўлларида бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этагини гир айлантириб жойлашдилар. Ўша кеч лашкаримни тўрт фавжга ажратиб, ўзим бош бўлиб, тунда ғаним устига тўсатдан босқин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан уларнинг устига ҳамла қилдим. Жета лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча баҳодир йигитларим уларни тўзатиб ташладилар. Чопқилашиш пайтида ҳар икки томондан жуда кўп аскар нобуд бўлди. Жета лашкари «ал-фирор»⁷⁸, «ал-фирор», дея чекинди. Мен Илёс Хожага етиб олиб, «Йўл бўлсин?» деб қичқирдим. Овозим Илёс Хожанинг қулоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўқ-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилгунча лашкарларимиз ўртасида жангу чопқин давом этди. Садок-ўқдонларимиз бўшади. Ғаним лашкари чекина туриб жанг қиларкан, тўрт фарсанг узокдикдаги ўз қароргоҳига тўкилиб-сочилиб, шикастаҳол, базўр етиб олди. Мен ҳам тизгин тортиб, орқаларидан бошқа қувламадим ва ўша атрофда қўндим.

Жета лашкари урушда енгилганига иқрор бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёс Хожа қароргоҳини қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳужум қилдим. Тинкасини қуритдим. Охири чорасиз қолган Илёс Хожа Хўжанд сувидан ўтиб кетди. Мен ҳам уларни таъкиб қилиб ўтирмасдан фатҳу зафар билан Мовароуннаҳрга қайтдим.

(Шундан сўнг) салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли, буюк амир деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ҳам улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбатда Мовароуннаҳрда салтанат байроғини кўтарган амир Қазағаннинг набираси амир хусайнни давлатимга шерик деб атадим ва у билан муросяо мадора қилдим. Гарчи у ташқи кўринишидан менга дўстлик билдирсада, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. (Чунки) ўзи Мовароуннаҳр салтанати тахтига ўтиришни орзу этарди⁷⁹. Унга ишончим йўқдиги туфайли уни хожа Шамсиддин⁸⁰ мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

(Амир Хусайн) шундан кейин яна уч бор қуръони мажидни кўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди. (Лекин) аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг (жазойимга) гирифтор бўлди.

⁷⁸ «Ал-фирор» (қочмоқ, маъносида)—қуръони карим Аҳзоб сурасининг 16-оятига ишора. Оятда, хусусан, бундай дейилган: «(Эй Муҳаммад) айтинг: агар сизлар ўлиш ёки ўлдирилишдан қочсангизлар, бу қочиш сизларга (барибир) бирон фойда бермас...»

⁷⁹ Амир Темур билан амир хусайн 1365 йилгача иттифоқдош бўлишган. Лекин 1365 йили «Лой жанги» давомида амир хусайн ўз иттифоқчисини қўллаб-қувватламасдан, жанг майдонини ўзбошимчалик билан ташлаб чиқиб кетгандан бошлаб муносабатлари бутунлай бузилган. (—А.А.)

⁸⁰ Бу ерда Шамсиддин Қуллол назарда тутилган.

Амир Баён Сулдузнинг ўғли амир Шайх Муҳаммад ўзини улуғ амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам (кўнглини топиб), ўз томонимга оғдириб олдим ва етти кўшинга бошлиқ атаб, ўзимга муте ва мулозим қилдим. Мазкур кўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом этдим.

Мендан ажралиб, ўз улуси билан кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунушни истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва хузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, итоатда бўлажagini билдирди. Шер Баҳромни ўз мулозимим этиб, бир вилоятни унга тортиқ қилдим.

Амир Ҳусайн билан орамиздаги қариндошлик ришталарига кўра унга турли мурувватлар кўрсатиб, муросаю мадора қилдим, лекин менга дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва ҳисори Шодмон вилоятларини мендан тортиб олди. Синглиси харамимда бўлгани боис уни сиқувга олмадим. У билан муросаю мадора қилишга шунчалик интилдимки, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар. Лекин амир Ҳусайн ҳамма вақт мени мағлуб этиш пайида бўлиб, макру фириб бериб келарди. Охир-оқибат у ҳақидаги кенгашим шу бўлдики, уни шамшир зарби билан муте қилишга қарор қилдим.

Туронзамин вилоятини забт этиб, ғанимлар⁸¹ вужудининг хас-хашагидан тозалаганимдан кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат билан бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида ҳеч кимдан кўрқмаслигини кўрсатмоқчи бўлгандай, кибру ҳавога берилдилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб, менга: «Бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик»,–дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўз-ўзимча: «Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Оллоҳ таолонинг муқаддас мулки–ер юзига эгалик қиладиган подшоҳ ҳам битта бўлиши керак»,–деб ўйлар эдим.

Шу пайт (авлиёлардан ҳисобланган) Бобо Али Шоҳ хузуримга келди ва: «Темурбек, Тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур»,–деди. Мен унинг сўзларида ҳидоят топдим. Куръони мажиддан фол очсам, ушбу қутлуғ оят чикди: «Инна жаалнака халифатан фил арз», яъни «Биз сени ер юзига халифа қилдик»⁸². Мен буни (истикболнинг) хайрлик ва муборак фоллари қаторига киритдим. Ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунушни истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб, ўзимга итоат эттириш учун турли йўллар қидирдим. Энг аввал Амир хожи Барлос олдига бориб, уни ўзимга иттифокдош қилдим. Баён Сулдуз ўғли Шайх Муҳаммад⁸³ шароб ва майхўрликка муккасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўз тасарруфимга олдим. Амир Боязид Жалойир Хўжанд вилоятининг ҳокими эди. (Дўстона) насиҳат айласам, унга таъсир қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари ўзига қарши чиқиб, олдимга кишанлаб келтирдилар. Мен (ўтган ишларни юзига солмай) унга илтифотлар кўрсатдим. Буни кўриб, ўзи (уятдан) шарманда бўлди.

Элчи Буға Сулдуз Балхда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қазаған тахти шу ерда бўлганлиги учун Балх тахтига даъво қиладиган амир Хусайнни Элчи Буғага қарши қайрадим.

Муҳаммад Хожа Апардий найман аймағидан бўлиб, Шибирғонот⁸⁴ вилоятини босиб олиб, менга қарши исён туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоят бериб, уни ўзимга содиқ навкар қилиб олдим. Бадахшон вилоятига эгалик қиладиган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишувлар қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб (бўйсундилар).

Кайхусрав Хутталон вилоятини ва Ўлжайту Апардий Арханг⁸⁵ вилоятини тасарруфларида тутардилар. Кайхусравга Ўлжайту Апардийнинг вилоятини босиб олиши учун мадад жўнатдим. У бориб Ўлжайту Апардийнинг вилоятини забт этди. Оқибатда Ўлжайту Апардий паноҳ излаб менинг хизматимга келди.

Амир Хизр Ясурий⁸⁶ ўз халқи–ясурийлар мадади билан Тотканд⁸⁷ вилоятини босиб олган эди. Кайхусрав билан Ўлжайту Апардийни бир-бири билан яраштир-дим. Буларга ёрдамчи куч йўсинида бир тўда киши

⁸¹ Илёс Хожанинг кўшини назарда тутилади. (–А.А.)

⁸² Куръони карим, Сод сураси, 26-оят.

⁸³ Бу ерда гап ўғли эмас, ота амир Баён Сулдузнинг ўзи ҳақида кетмоқда. (–А.А.)

⁸⁴ Шибирғонот–Балхдан жануби-ғарбий тарафда жойлашган вилоят, бош шаҳри Шибирғон. (–А.А.)

⁸⁵ Арханг–қадимги Тохаристон вилоятидаги шаҳар; Амударёнинг юқори оқимидаги Таллиқоннинг шимоли-шарқидаги жой. XIV аср иккинчи ярмидан Арханг–Сарой деб номланган; тахм. XVI асрдан бошлаб уни Имом (ҳазрати Имом) деб ҳам атаганлар. ҳозирги номи Имомсоҳиб, Панж дарёсининг чап соҳилида, Афғонистонда.

қўшдим. Икковлари бирлашиб, ясурийларга хужум қилиб, талон-торож этдилар. Амир Хизр (Ясурий) ожиз қолиб, менинг паноҳимга келди.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни уруш-талашдан тинчитдим. Менинг қаҳрамон аскарларим тўла куч-қувватга кирди. ҳар томонга барлос улусининг номи ва донғи таралди. Менинг ҳимматим билан Чигатой қўшинлари ва туманларининг овозаси оламга ёйилди. Жами элу халқ, қўшунот ва тумонот ҳамда кўчманчилар менинг ҳукмронлигим остига ўтди. Бироқ Мовароуннаҳрдаги баъзи қалъалар (ҳамон) амир Ҳусайн қўлида эди, уларга менинг ҳукмим ўтмасди.

Амир Ҳусайн салтанатим азимати ва шон-шавкатининг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари (қаттиқроқ) ура бошлади. қасам билан қил-ган аҳд-паймонларини бузиб, менга қарши исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига кўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у бўлса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртидан такаллуфлар билдириб, аслида ҳийла-найранг ишлатиб, мендан қарши қалъасини олиб қўйди. қарши қалъасини кўриқдаб туриш учун кўрғонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлик аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қўшимча беш минг отлик аскар юборди. Бу билан кифояланмай, мени ўлдирмоқчи бўлди. Мендаги салтанат ғайрати туғёнга келиб, қарши қалъасини ундан тортиб олишга ундади. Баъзи амирларим у ерга юриш қилиб, қалъани жанг билан қўлга киритишни менга маслаҳат бердилар. қарши қалъасини олиш режаларини туза бошладим. Улар айтгандай уруш билан олсам, бунинг хатарли томонлари кўплиги кўнглимдан ўтди. Ўзимча: «Мабодо қалъани жанг билан олмоқчи бўлсам, ғаним лашкарининг ёмон кўзидан қўшинимга зарар етса-чи?»—деб ўйладим. Сўнгра жанг қилиш фикридан вақтинча воз кечдим ва бошқа тадбирни қўллашга киришдим. Хуросон томонга юзланиб, бу билан қарши қалъаси бекларининг хотирини жам қилмоқчи бўлдим. Кейин эса лашкарим билан (яширинча) орқага қайтиб, тунда тўсатдан қалъага хужум қилиб, у ерни босиб олишни режаладим. Хуллас, бу ердан кўчиб, Хуросонга қараб йўлга тушдим.

Амуй сувидан⁸⁸ кечиб ўтганимда, Хуросон томондан қаршига келаётган карвонга дуч келдим. Карвон бошлиғи менга совғалар тақдим этди. Мен ундан Хуросон амирларининг ҳол-аҳволини суриштирдим ва Хуросон вилоятига бораётганлигимни айтдим, кейин кетишларига ижозат бердим. (Лекин) карвонга айғоқчи қўшиб юбордим ва дарё соҳилида бирон ёққа жилмай хабар келишини кутдим. Айғоқчи хабарига кўра, карвондагилар амир Мусога шундай деган эмишлар: «Амир Темурни Амуй суви ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан». Бу гап амир Мусо ва амир Ҳусайннинг лашкарига етгач, хурсанд бўлиб, ўйин-кулги ва айш-ишратга берилибдилар.

Бу хабарни эшитишим билан лашкарим ичидан энг ишончли, довюрак, жанг кўрган ёш баҳодир йигитлардан икки юз қирқ учтасини танлаб олдим ва дарёдан ўтиб, илрор юбордим. Ширкент⁸⁹ мавзеига етдим ва ўша ерда бир кеча-кундуз тўхтаб, (сўнг) яна йўлга тушиб, қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим. (Одамларга) арқонларни бир-бирига боғлаб нарвон ясаб қўйишларини буюрдим. Шу пайт амир Жаку тиз чўкиб: «Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар етиб келгунча тўхтаб туриш зарур»,—деб ўтинч қилди. Шунда хотирамга бир фикр келди: баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмоқчи бўлдим. қирқ отлик ҳамроҳлигида қар-ши қалъаси томон йўл олдим. Йироқдан қалъа қораси кўринганда, баҳодирларимни келган ерда тўхтатиб қўйдим ва уйимизда туғилиб ўсган Мубашшир ва Абдулло исмли (йигит)ларни бирга олиб кетдим. Хандақ⁹⁰ бўйига етдим. қарасам, хандақ сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, хандақ тепасидан ўтказилган, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди.

⁸⁶ *Хизр Ясурий*—Чингизхон лашкарининг сўл қанотига қўмон-донлик қилган амир Ясурнинг авлодларидан. Ясурий Вахш ва Таллиқонни босиб олишда иштирок этган ва эли ўша юртларда ўтириб қолган. Хизр Ясурий эса аввалига Амир Темурнинг ишонган яқин амирларидан ҳисобланган. Бироқ кейинчалик амир Ҳусайн томонида туриб жанг қилган ва шу жанглардан бирида ўлдирилган.

⁸⁷ *Тотканд*—ўрта асрларда Самарқанд ғарбидаги шу номли шаҳарча ва вилоят, ҳозир Самарқанддан 25 км ча ғарбдаги шу номли кишлоқ. (—А.А.)

⁸⁸ *Амуй суви*—Амударё.

⁸⁹ *Ширкент*—ҳозирги Бешкент, қарши туманининг маркази.

⁹⁰ *Хандақ*—шаҳар ёки кўрғон девори ташқарисидан гир айланасига душмандан мудофаа мақсадида қазилган чуқурлик, одатда унга сув тўлдириб қўйилган.

Отимни Мубашширга қолдириб, ўша тарнов орқали хандақ устидан ўтдим ва қалъанинг хокрезига⁹¹ етдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қокдим. (Лекин) дарвозабонлар ухлаётган экан, (ичкаридан садо чикмади). (ҳар эҳтимолга қарши) дарвозани ташқарисидан кесактош ва лой билан тўлдириб қўйишган экан. қалъа девори атрофини кўздан кечириб, нарвон ва зиналар қўйса бўладиган жойни топдим. (Сўнг) орқамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим ҳузурига бордим.

Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонлар би-лан етиб келишган экан. Ҳаммалари шайланиб, нарвонларни олишди ва қалъа сари юзландик. Хандақдан тарнов орқали қалъага ўтдилар. Зиналарни ҳам олиб ўтдилар ва деворга қўйдилар. Эр йигитлардан қирқтаси тепага чиқиб, қалъага кириб олдилар. Мен ҳам нарвонга оёқ қўйиб энди қалъага кирмоқчи бўлган эдим, карнай тортиб, бурғу⁹² чалдилар. Тангри таолонинг қўллаши билан қалъани қўлга киритдим.

Бу хабар амир Ҳусайнга етгач, (энди) макру ҳийла йўли билан, дўст-ошно либосини кийиб, мени ром этмоқчи бўлди.

МЕНИ ҚЎЛГА ТУШИРМОҚЧИ БЎЛГАН АМИР ҲУСАЙННИНГ МАКРУ ҲИЙЛАСИДАН ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн: «Менинг дўстлик ва қариндошлиқни риоя қилишдан бўлак ниятим йўқ», – деб қуръон устида қасам ичди, кейин ўша қуръонни менга жўнатди. У яна мана буларни ҳам айтиб юборибди: «Агар сенга айтган гапларимга хилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу ушлаган қуръон – Худонинг ки-тоби мени урсин». Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг ҳузуримга яна одам юбориб: «Ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳақи, дуруст бўларди», – деб мени Чак-чак⁹³ дарасида учрашишга даъват этди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо қуръон ҳурмагини сақлаб, (айтган жойига) учрашувга боришга қарор қилдим. (Бироқ бу борада) эҳтиёт шарт, Чакчак дараси атрофига баҳодирларимдан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйиш, кейин эса ўзим суянса бўладиган ишончли одамларимни олиб, учрашувга бориш режасини туздим.

Амир Ҳусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, унинг найрангларидан мени огоҳ этиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром амир Ҳусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантирди. Амир Ҳусайн (буни сезиб қолиб) Шер Баҳромни қатл эттирди, менинг устимга эса минг отлик аскар билан ҳужум бошлади.

Бу хабар менга етганида, энди дарага келиб тушган эдим. Кўшинимни тартибга солдим. Шу вақт амир Ҳусайн лашкарининг қораси кўринди. Қоровуллар бу фақат амир Ҳусайн лашкарининг бир қисми эканлиги, унинг ўзи бу ерда йўқдигини хабар қилдилар ва: «Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир қисминигина юборди», – дедилар.

Мен (жангу жадалга) ҳозирлана бошладим. Бу ерда ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эди. Амир Ҳусайн кўшинининг фавжи дарага киргунигача сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар (бу ерга) юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз бўлдим. (Хуллас) дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. (Сўнг) одамларимни саф-саф қилиб туздим ва қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда асқотар экан. Амир Ҳусайнга (эса) ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга еткур, сабо, ким макр қилмишидир манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.*

⁹¹ *Хокрез*–душман ўқдари ва ҳужумидан ҳимоя мақсадида қалъа девори остига уюлган тупрок.

⁹² *Бурғу*–карнайнинг бир хили, ковак шох шаклида бўлган.

⁹³ *Чакчак дараси*–Чакчак тизмасининг жанубий этагида жойлашган мавзе, ҳозирги номи Чакдара (қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод тумани ҳудудида).

Бу хатим амир Хусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлди ва мендан узр сўради, (лекин) мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

ТУРОНЗАМИННИ МЎҒУЛЛАР ТОИФАСИ ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Жета ва Илёс Хожа лашкарини Мовароуннахрдан қувиб, Хўжанд дарёсининг нариги қирғоғига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, мўғулларнинг баъзи фавжлари Мовароуннахр қалъаларида мустаҳкам жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун лашкарим қисмларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш чўзилиб кетсачи, деган фикр мени ташвишга солди.

Шу орада менга мўғуллар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар келтирдилар. Лашкар қисмларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, деб (бошқа) чора излай бошладим. Сўнгра Илёс Хожа номидан қалъадагиларга қарата ёрлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрлиқни бир мўғул кўлига тутказиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир қисмини жўнатдим. Аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзларини ғанимга кўпдай қилиб кўрсатишни буюрдим. Илёс Хожанинг талаби ёзилган ёрлиғ ғанимлар кўлига тегиб, лашкарларим кўтарган чанг-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннахр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша золимлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг кўлимга ўтди.

Қариндошлик хурмати учун Балх билан ҳисори Шодмон вилоятларини амир Хусайнга тортиқ этдим. У эса бу эҳсону мурувватимни назарига илмай, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен ҳам ўз-ўзим билан кенгашиб, амир Хусайнни ўртадан кўтаришга қарор бердим.

Амир Хусайн мен кўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичини кемириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди⁹⁴. У Мовароуннахрни мендан тортиб олишга, мени (эса) ўлдириб, тахтга ўзи ўтиришга бел боғлаган эди. Ўртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди⁹⁵. Унинг адолатсизлиги, инсоф-сизлиги ҳаддидан ошган, мени енгил ва ўлдиришига оз қолган вақтлар ҳам бўлди. Айнан шу вақтда кўрселиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгирдилар. Хутталон ҳокими амир Кайхусравнинг инисини сабабсиз қатл эттирди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хутталонда унга душман бўлиб қолди.

Амирлари (анчадан бери) ундан норози бўлиб, адоват сакдар эдилар, у эса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор келтириб, маҳв этиш қасдида қароргоҳини Балх чеккасидаги бир жойга кўчирди⁹⁶. Бу хабарни эшитишим билан амир Хусайн ҳаракатга келмасдан бурун, устига бостириб боришга қарор қилдим. Бор лашкарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашкар фавжлари келиб менга кўшилдилар ва Балх атрофига бориб тушдим. Амир Хусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди. Охири қочиб қалъага кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмиши туфайли кўргилигини кўрди⁹⁷.

⁹⁴ 1365 йилда амир Хусайн Самарқандда Амир Темурга яқин бир неча бекарни исён кўтаришда айблаб, уларга қатта жарима солади. Амир Темур бисотидаги бор олтин ва жавоҳирларни, шунингдек, хотини Улжай Туркон оқанинг қимматбаҳо тақинчоқларини ҳам кўшиб, товонга тўлайди.

⁹⁵ 1366–1370 йиллар давомида Амир Темур ва амир Хусайн ўртасида муттасил равишда ўзаро урушлар бўлиб турган.

⁹⁶ Бу ерда сўз амир Хусайн тиклаган Балхдаги хиндувон ҳисори ҳақида бораётир.

⁹⁷ Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийлар ўз «Зафарнома»ларида амир Хусайннинг очиқ жангдан қочиб ичкари қалъага яширингани, 1370 йил апрелда кўлга олингани ва ўлдирилгани воқеа-сини батафсил баён этганлар.

МЕНГА ҲАР ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧЎЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧУН «МЕНИ ЎЛДИРАДИ» ДЕБ ВАҲИМАДА ЮРГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн менга асир тушгандан кейин, унинг навкарлари ва амирлари «Энди бизни ўлдирди», деб гумон қилган эдилар. Аввалига ниятим шундоқ эди, кейинроқ, «Ахир булар аскарлар-ку?» деб барчаларини афв этдим ва яна аскарликка тайинладим.

Бадахшонда ҳоким бўлиб турган уларнинг бош амира кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қдлич чопишган киши эди. Амир Ҳусайн қатл этилганини⁹⁸ эшитгач, менинг қаҳримдан қўрқиб, ўзини сергак тутди ва бордию уни тутиш учун қўшин юборсам, тўғри иш қилмаган бўлур эдим. (Шунинг учун) ўзимни уни унутган кишидек тутдим ва (унинг борасида) ушбу тадбирни қўладим: мажлисларда, йиғин-ўтиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим, токи дўстлари: «Амир (Темур) сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибди», деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор бўлиб, паноҳимга келди.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Ҳусайн ўлдирилиб, (унга қарашли) Балх, ҳисори Шодмон⁹⁹ ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани ҳақидаги хабар Хуросон ҳокими Малик ғиёсиддинга¹⁰⁰ етганида, уни қўрқинч босди, (уруш қилиш учун) лашкару сипоҳ тўплаб, мудофаага айланди.

Кенгашиб, хуросонликлар ҳушёрлигини сўндириб, ғафлат уйқусига чўмдириш учун, мен ҳарбий ҳийла ишлатиш фикрига тушдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш қилмоқчидай бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода Малик ғиёсиддиннинг (мендан кўнгли тинчиб), жабр-зулм қилмоққа қўл урганлиги ҳақида пиримдан¹⁰¹ хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайтганим ҳақида-ги хабарни эшитиб ғиёсиддин хотиржам ўтирган эди. Шунда мен ўз-ўзимга кенгашиб: «Ана энди хуросон-ликларнинг кўнгли мендан хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнинг айна пайти»,—дедим ва Балх чеккасида қайтиб, Балхда қолдирган аскарларим билан ҳиротга қараб юрдим, Малик Ғиёсиддинни ғафлат уйқусида босдим ва у ночор шаҳардан чикди, хазина ва тамом бойлигини менга пешкаш¹⁰² қилди. Шундай қилиб, Хуросон мулки менинг қўлимга ўтди¹⁰³. Хуросоннинг барча амирлари менга бўйсундилар.

⁹⁸ Амир Ҳусайнни Хутгалон ҳокими амир Кайхусрав хун талаби билан ўлдирган, чунки амир Ҳусайн 1360 йили унинг иниси Кайқубодни қатл этдирган эди.

⁹⁹ *Ҳисори Шодмон*—Ҳисор вилояти (қадимги Чағониён)нинг бош шаҳри; мустаҳкам қалъаси бўлган, қадимги номи Шумон. Харобалари Душанба шаҳрининг ғарбий тарафида ҳозир ҳам мавжуд.

¹⁰⁰ *Малик Ғиёсиддин*—1245–1389 йиллари Ғур (ҳозирги марказий Афғонистон) ва ҳирот вилоятларини тасарруф этган куртлар сулоласи вакили. ҳақиқий исми —Малик Ғиёсиддин II Пир Али. 1370–1381 йилларда хукмронлик қилган.

¹⁰¹ Бу ерда Зайниддин Абубақр Тайободий назарда тутилган.

¹⁰² *Пешкаш*—ҳадя, тортиқ.

¹⁰³ Амир Темур томонидан Хуросоннинг узил-кесил бўйсундирилиши 1381–1383 йиллари амалга ошган.

СЕЙИСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АФҒОНИСТОН¹⁰⁴ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ КЕНГАШИМ

Хуросон мамлақати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқорида эслатилган уч мамлақатга лашкар юборайлик, деб маслаҳат бердилар. Мен дедимки: «Агар лашкарларнинг ўзи билангина иш битмасачи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг эса мўлжаллаб қўйган бошқа ишларим кўп».

Маслаҳатни шундай деб билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун: «Агар менга қўшилсанглар (кутуласизлар), курашсанглар йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса, ўшани кўрасизлар», – деган мазмунда ёрлиғлар йўлладим. Бу тадбирим тақдирга тўғри келди. Ёрлиғларим уларга етиши биланок итоат бошларини бўйсунуш мақомига қўйдилар¹⁰⁵.

ЎРУСХОННИ¹⁰⁶ БАРГАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Тўхтамишхон¹⁰⁷ тахт талашиб (Дашти қипчоқ) хони Ўрусхондан енгилиб, менинг паноҳимга қочиб келган эди. Унинг билан қўшин юборсаммикан, ё ўзим борсаммикан деб турганимда, Ўрусхоннинг элчиси келиб қолди. Кенгашиб, элчининг кўнглини овлаб, сўнг кетишига ижозат беришни, ўзим эса Дашти қипчоқ томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеаларни Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қўшинларим қўққисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Ўйлаганимдек иш тутгандим, тадбирим тақдирга тўғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг қўрқмас лашкарим ногаҳон келган селдек Ўрусхон устига ёпирилди. У эса қаршилиқ кўрсатолмай, қочишни ихтиёр қилди. Дашти қипчоқ мамлақати менга бўйсунди¹⁰⁸.

ГИЛОН¹⁰⁹, ЖУРЖОН, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН¹¹⁰, ФОРС ВА ИРОҚ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг Музаффарийлар¹¹¹ ва турли тоифадаги ҳукмдорлар¹¹² зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалари қўлимга тушгач, Ироққа юриш тадоригини кўришга жазм қилдим¹¹³.

¹⁰⁴ Бу ерда Афғонистон атамасининг мавжудлиги мантқиққа зид, чунки бу ном билан аталувчи давлат Сохибқироннинг даврида ҳали харитада йўқ эди. Бу атама 1756 йили Аҳмадшоҳ Дурроний мустақил Афғонистон давлатини эълон қилганидан кейин муомалага кирган. Бироқ, маълумки, «Тузуқлар» Ҳиндистонда, Бобурийлар даврида бир ё икки марта «тахрирланган», яъни матнга ноўрин ўзгартишлар киритилган. Бизга маълумки, шундай «тахрирлар»дан бири император Шох Жаҳон I (1628–1657) даврида бажарилган. Лекин у даврда ҳам ҳали Афғонистон давлати бўлмаганлиги учун у «тахрирда» бу атама матнга киритилган бўлиши мумкин эмас. Демак, ҳозирча бизга номаълум бўлиб қолаётган иккинчи «тахрир» Афғонистон давлати ташкил топган 1756 йилдан кейин бажарилган ва бу билан асарга тузатиш киритиш ўрнига чалкашликка йўл қўйилган. «Муқаррир»лар томонидан асарга киритилган бу ва бошқа чалкашликлар ҳозирги баъзи тадқиқотчиларда унга нисбатан шубҳа уйғонишига сабаб бўлди. (–АА.)

¹⁰⁵ Бу воқеа 1383 йили рўй берган.

¹⁰⁶ *Ўрусхон*–Жўчи авлоди, Оқ Ўрда хони (1361–1376). Унинг Оқ Ўрда ва Кўк Ўрда давлатларини битта Олтин Ўрдага бирлаштириш учун ва ўз рақиби, Амир Темур томонидан қўллаб-қувватланган Тўхтамишхон билан курашлари муваффақиятли бўлмади.

¹⁰⁷ *Тўхтамишхон*–Жўчи авлоди, Олтин ўрда хони (1376–1395). 1378 йили Амир Темурнинг ёрдами билан Жўчи улусининг ҳар иккала қисмини, Оқ Ўрда билан Олтин Ўрдани бир-бирига қўшиб, 1395 йилга қадар Дашти қипчоқда Жўчи улуси устидан ҳукмронлик қилади. 1405 йилдан кейин Сибир ўрмонларида қасалликдан вафот этган.

¹⁰⁸ Бу воқеа 1376 йилда бўлган.

¹⁰⁹ *Гилон* (*Жилон*)–Каспий денгизининг жануби-ғарбидаги вилоят; ипак матолари билан машҳур бўлган.

¹¹⁰ *Ширвон*–Озарбайжондаги тарихий вилоят. Кура дарёсининг қуйи ҳавзасида. Уни Ануширвон бунёд қилган деган ривоятга боис шу ном билан аталган.

Шу пайт хотирамга: «Бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифок бўлиб, менга қарши урушга кўтарилсаларчи? Демак, жангга шай бўлиш лозим!» – деган фикр келди. Амирларим ҳам жангдан аввал тегишли тайёргарликни кўриш керак, деб маслаҳат бердилар. Ўзим эса буларни бирма-бир ром этган ҳолда бўйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш даркор, деган фикрда эдим. Менинг паноҳимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими амир Али бўлди. У менга пешкаш жўнатиб, мактубида: «Биз ҳазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётимиз. Бу ерни олсангиз, қуввату кучингиз ортар, аммо кечиб юборишингиз таквога яқинроқ ишдир¹¹⁴»,–деган гаплар битилган эди.

Мен Мозандарон ҳокимининг итоат билдириб қолган бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. Кейин Гилон ва Журжонга қараб йўл олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қахрли лашкарим фавжларини уларнинг устига жўнатдим, ўзим эса Ироқ сари лашкар тортдим.

Исфаҳонни забт этдим. Шаҳар аҳолисига ишонч билдириб, қалъасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар эса исён кўтариб, мен тайинлаган даруғани¹¹⁵ ҳамда уч минг аскаримни тигдан ўтказдилар. Мен Исфаҳон аҳолисини қатли ом қилиш ҳақида буйруқ бердим¹¹⁶.

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШЕРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Шерозни Музаффарийларга қолдириб, Исфаҳонда эса уч минг одамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни даф этиш учун Дашти К.ипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфаҳон аҳолиси даруғани ўлдирди. Шу вақтнинг ўзида Шероз аҳолиси ҳам менга бўйсунмай қўйган эди. Шу сабабдан, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлиқ аскар тўпладим. Лекин бу катта лашкар билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сиғмай қолиши мумкинлигини эътиборга олиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини забт қилишга бирин-кетин юбориш керак, деган қарорга келдим.

Шундан сўнг, лашкаримни уч фавжга бўлдим ва ўзимдан олдинда боришни буюрдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сўнг Шероз устига лашкар тортдим. Шоҳ Мансур¹¹⁷ жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

Тўхтамишхонга шикаст етказиш бобида қилган кенгашим

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан қувиб юргани сабабли¹¹⁸ кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун ош балмоқ¹¹⁹, ов гўшти, сахро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Лашкарим бундай оғир аҳволга тушиб қолганини эшитган Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлиб, чумолию чигиртқадан ҳам кўп аскари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўқнашди. Аскарларимнинг очликдан тинкаси қуриган эди. Тўхтамишхон аскарлари эса тўқ ва осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб тиз чўкиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини

¹¹¹ *Музаффарийлар*–1314–1393 йилларда Жанубий Эронни идора қилган сулола.

¹¹² *..ҳукмдорлар*–бу ерда мўғуллардан кейин ҳукумат тепасига келган Сарбадорлар, Чўпонийлар, Жалоирийлар давлатлари кўзда тутилган.

¹¹³ Бу юриш Хуросонда амир Валибек ва Алибек Жониқурбоний исёнини бостириш мақсадида қилинган.

¹¹⁴ «Қуръони карим». Бақара сураси, 237-оят. (–А.А.)

¹¹⁵ *Доруға*–шаҳар ҳокими.

¹¹⁶ Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир бўлган. Қуролсиз кишилар, саййидлар, шайхлар ва хунармандларга тегилмаган.

¹¹⁷ *Шоҳ Мансур*–Музаффарийлар сулоласидан. 1387–1393 йиллари Форс, Исфаҳон ва Ироқи Ажамни идора қилган ҳукмдор. 1393 йил 26 апрелда жангга ўлдирилган.

¹¹⁸ Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши 1391 йилдаги юриши назарда тутилмоқда, Жанг Амир Темурнинг ғалабаси билан яқунланган.

¹¹⁹ *Ош балмоқ*–атала. (–А.А.)

билдирмагунларича, саркардаларим ва аскар бошлиқларим жанг қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг байроқдори мен билан тил бириктирди–уруш бошлаганимда, икки томон лашкари юзма-юз келганда, байроқдор байроғини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Фарзандларим (ва набираларим) олдимга келиб, тиз чўкканини эшитгач, амирларим ва нўёнларимнинг¹²⁰ жасурлиги тутиб, жангга шай ҳолатга келдилар. Мен (набирам) амирзода Абу Бакрни¹²¹ саккиз минг отлик билан хировул этиб тайинладим. Савашу чопиш кизишиб, жангу жадал ўти кўкка кўтарилганда, чодирлар тикиб, таом тайёрлашга киришишни буюрдим. Худди шу пайт ғаним байроғи тубан бўлди ва Тўхтамишхон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини¹²² ғоратта ташлаб, жанг майдонига орқа ўгириб қочди¹²³.

ДОРУССАЛОМ¹²⁴ (БАҒДОД)НИ ВА АРАБ ИРОҚИНИ¹²⁵ ЗАБТ ЭТИШ ТЎҒРИСИДАГИ КЕНГАШИМ

Ажам Ироқи¹²⁶ ва Форсни забт этганимдан кейин, кутб ул-ақтоб¹²⁷ пиримдан менга куйидаги мазмунда мактуб келди: «(Эй), Араб Ироқи ва Ажам Ироқининг буюк фотиҳи, (Оллох) сенга (иккинчи) Ироқни ҳам тақдим этди!».

Бағдодни забт этиш учун даставвал султон Аҳмад Жалойир¹²⁸ ҳузурига Бағдод волийси лашкарларининг қай аҳволда эканлиги, юриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: «Султон Аҳмад икки кўзли бир бўлак гўшт экан», –деган мазмунда хат юборди. Мен Тангрининг иноятига суяниб, (Бағдод устига) қараб юрдим ва тез фурсатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад Жалойир жонининг омонлигини афзал кўриб, Карбало томонга қараб қочди. Шу билан Доруссалом Бағдод менга бўйсунди¹²⁹.

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

(Тўхтамишхон мендан енгилиб) Жўчи улусини талон-торожга ташлаб, ўзи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқдигимдан фойдаланиб, Дарбанд¹³⁰ ва Ширвон орқали Озарбайжонга кўп сонли лашкар юбориб, фитнаю фасод кўтарди. Бу вақтда мен ҳар иккала Ироқни ҳам эндигина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни йўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали яна Дашти Қипчоққа юришни маслаҳат кўрдим.

Юриш олдидан кўрик қилиб, лашкарим қаергача бориб етишини билмоқчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада лашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шуқр келтирдим. Сўнг Самур сувидан¹³¹ ўтиб,

¹²⁰ *Нўён*–туман, яъни 10 минг кишилик лашкар қўмондони.

¹²¹ *Абу Бакр* (1382–1417) – Амир Темурнинг невараси, амирзода Мироншоҳнинг ўғли, Озарбайжон ва Ироқ ҳукмдори.

¹²² *Жўчи улуси*–Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўчи ва унинг ўғли Ботухон томонидан бунёд этилган давлат. Унинг таркибига ҳозирги Россиянинг бир қисми ҳамда Украина, козоғистоннинг Балхаш кўлидан ғарбдаги ерлари кирган. (–А.А.)

¹²³ Бу ерда қундузча яқинида (ҳозирги Самара ва Чистополь ўртасида) 1391 йил 18 июнида бўлиб ўтган жангда Тўхтамишхоннинг мағлуб этилиши воқеаси келтирилган.

¹²⁴ *Доруссалом*–(араб.–тинчлик маскани)–мусулмонлар томонидан Бағдод шаҳрига берилган сифат, чунки шаҳар барпо қилинишида уч йил давомида халифалик уруш олиб бормаган. (–А.А.)

¹²⁵ ...*Араб Ироқи (Ироқи араб)*–араблар истикомат қилиб турган Ироқ; асл Ироқ (қадимги Бобил). (–А.А.)

¹²⁶ ...*Ажам Ироқи (Ироқи ажам)*–ажамликлар, яъни араб бўлмаган халқлар истикомат қилиб турган Ироқ (қадимги Мидия), Эроннинг Ироқ билан чегарадош ғарбий ерлари, Месопотамияга туташ жойлар тушунилади.

¹²⁷ *Кутб ул-ақтоб*–«қутблар қутби». Улуғ мартабали шайхлар, дин пешволари ва валийларга бериладиган фахрли ном. Бу ерда Мир Саййид Барака назарда тутилган, дея тахмин қилиш мумкин.

¹²⁸ *Султон Аҳмад Жалойир*–1382–1410 йилларда Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган.

¹²⁹ Бу ерда Бағдоднинг Амир Темур томонидан 1393 йил сентябрь охирида биринчи марта забт этилиши назарда тутилган. Султон Аҳмад Жалойир Мисрга қочиб, мамлуклардан бўлмиш Сайфиддин Барқук (1382–1399) саройидан паноҳ топган эди. Кейинчалик 1401 йил 20 июнида Амир Темур иккинчи марта Бағдодни фатҳ этган. (–А.А.)

¹³⁰ *Дарбанд*–Каспий денгизининг чап соҳилидаги тарихий шаҳар, асрлар давомида у ерда жойлашган мудофаа иншоотлари ва қалъа муҳим чегара пункти ва Каспий денгизидоги катта бандарлардан бири бўлиб ҳисобланган.

¹³¹ *Самур суви*–Доғистон ва Озарбайжон чегарасидаги дарёча, Каспийга қуйилади. (–А.А.)

Дашти кипчоқнинг элу улусига ушбу мазмунда ёрликлар йўлладим: «Кимки менга келиб қўшилса, улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади».

Ҳижрий 797 (милодий 1394–95) йили Дашти кипчоққа кирдим ва узоқ шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим¹³². Менга қарши бўлган Жўчи эл-улусини бўйсундириб, ўзимга тобеъ этдим. Бешинчи ва олтинчи икдим¹³³ вилоятлари, улуслари, қалъаларини забт этиб, ғалабаю зафар қучиб ортимга қайтдим.

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим.

Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир¹³⁴: «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз», – деди. Амирзода Муҳаммад Султон¹³⁵ эса: «Ҳиндистонни оламузу, бироқ (бунга) тўсиқлар бор: биринчиси–денгизлар, иккинчиси–ўрмону тўқайлар, учинчиси–жанговар сипоҳийлар ҳамда одам овлагувчи филлари кўп», – деди. Сўзга амирзода Султон Ҳусайн¹³⁶ қўшилди: «Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз».

Амирзода Шоҳрух¹³⁷ сўзни бундай давом этдирди: «Мен турк қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғворлигини ҳурматлаб номларини атамай, лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини–рой, Рум подшосини–қайсар, Хитой ва Чину Мочин подшосини–фағфур, Туркистон подшосини–хоқон, Эрону Турон подшосини–шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида (ҳам) жорий этиларди. ҳозир Эрону Туронзамин бизнинг қўлимизда бўлгани учун, Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимдир».

Амирлар эшитишиб: «Боринги, ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз асладан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади», – дейишди.

Мен, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазмимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтинч билан мурожаат этайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида қуръондан фол очайлик, Тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз».

Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуғ оят чикди: «Эй пайғамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил»¹³⁸. Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан дилим ранжиди.

Ўз-ўзимча кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга розилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини кутволларига топширсаммикан, деб ўйладим. Лекин ўзим тарбиялаган кишилар бўлганликлари учун, уларни хароб қилишни истамадим. Гарчи юрагимни қонга тўлдириб эзсаларда, уларга мулойимлик кўрсатдим. Охири фикримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан ғубор қолмади. Сўнгра қайтадан кенгаш чақириб, икболимиз хонаси–Ҳиндистонга юзланиб, зафару фатҳ дуосини ўқидим.

¹³² Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги бу уруш 1395 йил 17 апрелда Терек дарёси бўйидаги водийда бўлган ва Сохибқироннинг ғалабаси билан якунланган. Шундан кейин Амир Темур, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида келтирилишича, Дашти кипчоққа қарашли қатор вилоят ва шаҳарларни, Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркани эгаллаган, Москвагача борган. (–А.А.)

¹³³ Етти иқлим тушунчаси фанда илк бор Мукаммад ал-Хоразмий томонидан муомалага киритилган. Хоразм, Мовароуннаҳр, Фарғона, Дашти кипчоқ ерлари бешинчи ва олтинчи иқлимлардан жой олган. (–А.А.)

¹³⁴ *Пирмуҳаммад Жаҳонгир* (1376–1406) – Амир Темурнинг набираси. Отаси Жаҳонгир вафотидан (1376) кейин у Кобул, Қандаҳор, Ғазна ва Балхни идора қилган.

¹³⁵ *Муҳаммад Султон*–Амир Темурнинг набираси. Жаҳонгирнинг ўғли (1376–1403). Онаси Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312–1341) набираси Хонзода бегим бўлган. Амир Темур ўзига валиаҳд этиб тайинлаган. 1403 йили Қора шаҳар (Туркия)да касал бўлиб вафот этган.

¹³⁶ *Султон Ҳусайн*–Амир Темурнинг набираси, кизи Ака Беги (Тағайшоҳ)нинг ўғли.

¹³⁷ *Шоҳрух* (1377–1447) – Амир Темурнинг кенжа ўғли, 1405 йилдан Хуросон ноиб, 1409–1447 йилларда Темурийлар салтанати олий ҳукмдори.

¹³⁸ Қуръони карим, Таҳрим сураси, 9-оят.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Кобулда жавонғорнинг ўттиз минг отлиқ аскари билан турган амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Сулаймон тоғи орқали юриб, Синд дарёсидан ўтгач, Мўлтон¹³⁹ вилояти устига тўсатдан бостириб бориб, забт этишни тайинладим.

Султон Муҳаммадхон¹⁴⁰, амирзода Рустам¹⁴¹ ва бошқа амирларга баронғорнинг ўттиз минг отлиғини олиб Синд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоғи этагидаги йўл билан, Лоҳур вилоятига қўққисдан босқин қилишни буюрдим. Ўзим ўттиз минг отлиқ аскар билан ғўлни¹⁴² бошқардим. Ҳиндистон юришига жамланган лашкарлар умумий сони тўқсон икки минг отлиққа етган эди. Лашкарим сони Оллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам исми шарифлари сонига тўғри келганлиги учун, бу тасодифни истикболнинг хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим.

Отланиб йўлга тушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб тушдим. (Бу ерда бир неча кун бўлиб) Катур¹⁴³ тоғида истиқомат қилиб турган кофирларни енгдим. Уларга жазо берганимдан сўнг, дор ул-ҳарб бўлмиш Ҳиндистон ғазовотига юзландим¹⁴⁴.

ҲИНДИСТОНГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФҒОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шу орада менга арз қилдиларки, бир тўда афғонлар Ҳиндистонга олиб борадиган йўлга босқин қилиб, у ерда қароқчилик қилаётган эканлар. Хусусан, булардан Каркас¹⁴⁵ қабиласининг бошлиғи Мусо Афғоний ҳаддидан ошаётган экан. Менинг вафодор хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ Афғонийни Пирмуҳаммад Жаҳонгир Эрёб қалъасини қўриқлашга қўйган эди. Мусо Афғоний мазкур қалъага от солиб, шиддат билан босиб олибди, Лашкаршоҳ Афғонийни ўлдириб, қалъадагиларнинг бор-йўғини талаб кетибди.

Шу пайтда (хузуримга) Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд кўтариб келди. У оғасини ўлдирган Мусо Афғонийнинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам (унинг сўзига қулоқ солмаган бўлиб): «Ҳой инсон, Мусо Афғоний менга хайрхоҳлардан биридир», дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди, деб айбладилар.

Бироқ, бунинг аксинча, Мусо Афғоний Малик Муҳаммаднинг хибсга олингани ҳақидаги хабарни ва менинг айтган гапларимни эшитиб, кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни хузуримга келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасдан дарҳол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

Мен у қалъани томоша қилиш учун ичкарасига кирганимда, унинг (Мусо Афғонийнинг) сипоҳийларидан бири мени ўлдириш қасдида ўқ-ёй отди. Кейин Мусо Афғоний ўзига яраша жазосини топди. Ҳиндистон йўли очилди.

¹³⁹ Мўлтон–ҳозирги Покистондаги шаҳар.

¹⁴⁰ ...Султон Муҳаммадхон – «Тузуқлар»ни аслиятдан форсчага таржима қилган таржимон ёки хаттот хатоси, аслида Султон Маҳмудхон (1388–1402) бўлиши лозим, Чиғатойхон авлоди, Амир Темур ҳукмронлиги даврида хон деб эълон қилинганлардан бири. (–А.А.)

¹⁴¹ Амирзода Рустам (1381–1424) – Амирзода Умаршайхнинг ўғли. 1405–1408 ва 1415 йиллари Исфаҳон ҳокими бўлган. 1424 йили Исфаҳонда вафот этган.

¹⁴² Ғўл (ёки қўл, қалб) – лашкарнинг марказий қисми.

¹⁴³ Катур–Ҳиндикушдаги тоғли вилоят, Кофиристон, ҳозир Нуристон деб ҳам аталади.

¹⁴⁴ Ҳиндистонга юриш 1398 йил апрель ойида бошланиб, 1399 йил апрель ойининг 27 сугача давом этган.

¹⁴⁵ Каркас–хато ёзилган. Какар бўлиши керак. Ҳозирги Покистоннинг шимоли-ғарбида яшайдиган қабила. (–А.А.)

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД ВА МАЛЛУХОНЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Султон Маҳмуд¹⁴⁶, Маллухон¹⁴⁷ иккиси эллик минг отлиқ ва пиёда аскар, 120 занжирбанд фил билан Деҳли қалъасини мустақкамлаб, менга қарши жангга шайландилар. Кўнглим ғаш бўлди. Бордию Деҳли қалъасининг қамалига киришсам, бу иш узоқ муддатта чўзилиб кетса, (унда нима қиламан?) Кенгашни шундан топдимки, ғаним лашкари дадилланиб, (қалъадан) чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзимни кучсиз ва (кўрққандек) қилиб кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан, лашкардан узоқроқда хандак қаздирдим. Лашкарим билан хандак ичига яхшилаб жойлашганимдан кейин, лашкарларимнинг бир фавжини душманга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига боргач, ўзларини кучсиз кўрсатиб, кўрққандай бўлиб чекинишларини ва ғанимларни дадиллантириб келишни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни кўриб ўзларини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиққан эдиларки, (менинг) қаҳрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва энгилиб тоғ тарафга қочди. Бекиёс хазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб бўлди.

Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим¹⁴⁸ ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти (Самарқанд)га қайтдим¹⁴⁹.

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТИНИ ЭҒАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чикмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон кофирлари ҳаддиларидан ошиб, чегарани бузган эмишлар.

Мен ҳамиша подшоҳдар учун кофирларга қарши ғазовот қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва жаҳонгирликдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим. Гуржистон имонсизларининг туғён кўтаргани ҳақидаги хабар келиши биланоқ кенгаш ўтказиб, «ўша диёрдаги бошқа бузуқи одамларнинг ҳам бош кўтаришига йўл очилмасин», дея зудлик билан уларни даф қилишга тутиндим. Хинд юришидан келган сипоҳийларимга «хоҳловчилар шу ерда қолсин, хоҳловчилар мен билан борсин», деб ихтиёрни ўзларига бердим. Хуросон, Қандаҳор, Сейистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидаги лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинлар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Хар бир мамлакатдаги итоатдан бўйинтовловчиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хуросон ва Форсдаги бўйинтовловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг муҳолифлигидан тозаладим.

Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим. Сипоҳийларнинг кўнглига нима ўтирса, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эгнимга доводий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига ўтирдим. Туронлик довьоракларга, Хуросон паҳлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботирларига кўрқинч солдим ва Сивос¹⁵⁰ ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъадан туриб (қаршилиқ кўрсатганларнинг) барчасини мағлуб этдим, қалъадан олган ўлжаларни эса ғолиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик бузуқи, бевош кишиларни жазоладим.

¹⁴⁶ *Султон Маҳмуд* (Султон Носириддин Маҳмудшоҳ II)–Шимолий ҳиндистонни идора қилган Туғлукийлар сулоласи (1320–1413)дан чиққан подшоҳ. У 1393–1399 йиллари мамлакат ҳукмдори бўлган.

¹⁴⁷ *Маллухон*–Султон Маҳмудшоҳ ҳукмронлиги даврида вазир ва амиралумаро бўлиб, ҳукуматни деярли ўзи бошқарган.

¹⁴⁸ Деҳли 1398 йил 18 декабрда забт этилган.

¹⁴⁹ Бу воқеа 1399 йил 27 апрелда юз берган.

¹⁵⁰ *Сивос*–Кичик Осиёнинг йирик қалъа-шаҳарларидан; ўрта асрларда Себастиа деб номланган. «Султония–Табриз–Кўниё» қарвон йўли устида жойлашган шаҳар. ҳозирги вақтда Туркиядаги шу номдаги вилоят маркази. (–А.А.)

Шундан кейин Малатия¹⁵¹ қалъаси ва унинг теварагидаги ерларни фатҳ этишга киришдим. Ўша қалъаларни фатҳ айлаб хотиржам бўлганимдан сўнг Ҳалаб¹⁵² ва Ҳумс¹⁵³ томонларга қараб йўналдим ва бир оз ҳаракат билан бу мамлакатларни ҳам ўзимга қаратдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим¹⁵⁴.

МИСР ВА ШОМ (МАМЛАКАТЛАРИ) НИ ФАТҲ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкатим ва қудратим овозаси (Рум) қайсарининг¹⁵⁵ қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ҳамда уларга тобеъ ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларининг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва лашкарим зарбасидан қочиб, қайсар қошида паноҳ топган қора Юсуф Туркман¹⁵⁶ иғвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди.

Қайсар балога йўлиқиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолганди, чунки у Қора Юсуфнинг иғвосига учиб, менга қарши лашкар тортган эди. (Қолаверса) Миср ва Шом қўшинларини ҳам ёрдамга чақирган эди. Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга ажратсам яхши бўлар, дедим. Бироқ жангда энгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширинлиги боис бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар сипоҳийларга хос иш тутиб, уруш очмоқни маслаҳат бердилар.

(Шундай бўлса) ҳам мен қайсарнинг (ғайрат) ўтини аччиқ-чучук гап билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва унга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинким, етти икдим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари, ҳокимлари менга эгилиб, итоат ҳалқасини жон қулоқдарига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқдарини тийган бандасини Тангри ёрлақасин! Сенинг наслу насабинг қаерга бориб тақалиши жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолинга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймагилки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда иғвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг иғвоси билан давлатинг юзига офат ва бало эшигини очмагил. (Дарҳол) Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидир»¹⁵⁷.

Мактубни танилган элчиларим билан қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Дамашқ)га бориб туришга қарор қилдим. Ҳумс ва Ҳалаб йўли орқали у ерга равона бўлдим. Ҳалаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж¹⁵⁸ менинг Дамашққа келаётганимни эшитиб, шошилич равишда Мисрдан Дамашққа қараб йўл олгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қушилишига иул қуимаслик учун зудлик билан отланиб, олдинга юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик

¹⁵¹ *Малатия*–Рум мамлакатининг машҳур шаҳарларидан. Ҳозирда Туркиянинг шу номдаги вилоят маркази.

¹⁵² *Ҳалаб* – Шом(Сурия)нинг шимолида жойлашган қадимий шаҳар (милод.ав. 20-асрдан маълум), ўрта асрларда Алеппо номи билан машҳур бўлган.

¹⁵³ *Ҳумс*–қадимги Эмесса, Оси (Оронт) дарёси бўйида жойлашган ва Шомга қарашли қадимий шаҳар.

¹⁵⁴ Миср ва Шом забтига Амир Темур етти йиллик (1399–1404) юриш вақтида, аниқроғи 1399–1401 йиллари киришган.

¹⁵⁵ Бу ерда Усмонли империяси султони Йилдирим Боязид I (1389 –1402) назарда тутилади. 1403 йилнинг 8 мартида Окшаҳарда вафот этган. Ўрта асрларда битилган тарихий манбаларда Рум мамлақати султонлари шу ном билан аталган. (–А.А.)

¹⁵⁶ Қора Юсуф Туркман–1380–1468 йиллари Ироқ ва Озарбайжон устидан ҳукм юритган Қора-қўюнлилар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1388–1420). (–А.А.)

¹⁵⁷ Лекин Боязид Йилдирим Амир Темурнинг талабини инобатга олмаган, аксинча, унга ҳақоратомуз жавоб мактуби йўллаган.

¹⁵⁸ Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж–1382–1517 йилларда Миср билан Шомда ҳукмронлик қилган Буржийлар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1399–1405). Шарқдаги Амир Темурга қарши кучлар, Тўхтамиш, Қора-қўюнли туркманлари, Султон Аҳмад жалойир ва Рум султонлари билан иттифокдош бўлган.

қилиб, мендан олдин Дамашкқа етиб олди. (Шундай бўлса ҳам) мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Дамашкни забт этдим¹⁵⁹.

РУМ¹⁶⁰ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР¹⁶¹ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт этганимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдирим Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. Лекин (Боязид) Миср ва Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилиш равишда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Дамашк шаҳрини олиб, Шом вилоятларини бўйсундиргач, Мосул¹⁶² йўли билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан қайсарнинг менга қарши уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим.

Табриз тарафга қараб борар эканман, амирзодалардан баъзиларини кўп сонли лашкар фавжлари билан Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими Султон Аҳмад Жалойир шаҳарни ва унинг қалъасини кўриқдашни навқари Фаражга топшириб, ёнига кўп одамларни қўшиб берганди. Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни қуршаб олдилар. Иш уруш қилишга бориб тақалгач, (чопар орқали) бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. (Бу хабарни) эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор бердим. Табриз йўлидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий хийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол этилиб, ғалаба қозонилди¹⁶³. Қалъа бошлиғи Фараж Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузуқи кишиларни қатл этишни, қалъа ва иморатларни бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга келдим ва ўша ерда бир қанча вақт туриб қолдим. Шу аснода Қайсарнинг Ҳалаб, Хумс ва Диёрбакр¹⁶⁴ вилоятларига лашкар фавжларини юборгани ва мендан қочиб унинг паноҳига кирган Крра Юсуф эса қароқчилар бошлиғига айланиб, айниқса, икки муқаддас шаҳар¹⁶⁵ зиёратига қатновчиларнинг қарвонларига кўп зарар келтираётганлиги хабари қулоғимга чалинди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабр-зулмидан арз қилдилар. Шунинг учун унинг жазосини бериб, қайсарнинг кўзини ғафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда маслаҳатни шундан топдимки, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, қайсарнинг устига ёпирилиб боргайман. Лашкарлар жам бўлгандан кейин ҳижрий 804 йилнинг ражаб ойида (милодий 1402 йил феввалида) Озарбайжондан чиқиб, унга қарши жанг қилиш учун йўлга тушдим. Ўзимдан илгари лашкаримдан бир неча фавжини Рум мамлақати устига тўсатдан босқин қилишга тайин этдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини кўздан кечириб, озиқ-овқатни ҳозирлаб туришни буюрдим. Ўзим Анкурия¹⁶⁶ йўли билан юриш қилдим. қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскар билан менга қарши юзланди. Урушни бошладим ва уни енгдим¹⁶⁷. Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, хузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим¹⁶⁸.

¹⁵⁹ Бу воқеа 1401 йил 11 январда юз берган.

¹⁶⁰ Рум—бу ерда: Усмонли султонлиги. (—А. А.)

¹⁶¹ Қайсар—бу ерда: Усмонли султони Боязид I Йилдирим назарда тутилган. (—А.А.).

¹⁶² Мосул—араб Ироқининг шимолидаги катта шаҳар, Жазира ўлкасининг маркази.

¹⁶³ «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур 1401 йил 9 июлда Бағдодни иккинчи мартаба эгаллаган.

¹⁶⁴ Диёрбакр—Шарқий Анатолиядаги шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқида.

¹⁶⁵ Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага берилган фахрли ном.

¹⁶⁶ Анкурия—Ҳозирги Анқара шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

¹⁶⁷ Бу жанг 1402 йилнинг 20 июлида Анқара остонасидаги Чимбуқобод мавзеида Амир Темурнинг Боязид Йилдирим устидан қозонган тўла ғалабаси билан яқунланган. (—А.А.)

¹⁶⁸ Амир Темурнинг ҳарбий Эрон, Озарбайжон, Кичик Осиё ва Сурияга қилган етти йиллик ҳарбий юриши 1399–1404 йилларда бўй берган. Амир Темур 1404 йил август ойида Самарқандга қайтган. (—А.А.)

ИККИНЧИ КИТОБ

Мамлакатларни фатҳ этгучи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгучи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлоду зурриётим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш бобида ўзим қўллаган ишларни бир неча Тузукка¹⁶⁹ боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим, авлодим ва зурриётимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин. Меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-таллошлар билан, Тангрининг иноятию ҳазрати Муҳаммаднинг, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд халқининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди, қимматли саҳобаларига беғараз муҳаббатим, дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақдагайлар.

Бу тузуклардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгучи иқтидорли набираларимга йўл-йўригим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки тузук ёрдамида мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Менинг ва ўзларининг давлату салтанатларини эҳтиёт қилсинлар.

Тузуклар жумласидан ўз давлатим ва салтанатимга боғлаган биринчи тузуким шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим. ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватладим.

Иккинчи (тузуким) шулки, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

Учинчи (тузуким) шулки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини мурсою мадора, муруват, сабр-тоқат ва чидам билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка солдим, дўсту душман билан мурсою мадора қилдим.

Тўртинчи (тузуким)—давлатим ишларини тўра ва тузукка асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақдаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчи (тузуким)—амирларим ва аскарларимни мартабаю унвонлар, олтин-кумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга (муносиб) ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динорларни улардан аямадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга юкладим ва уларни тарбият этдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифок бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб, Ироқи аҷам, Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озар-байжон, Форс, Хуросон, Жета Дашти, Дашти қипчоқ, Хоразм, Хўтан, Кобулистон, Бохтарзамин, Хиндистон мамлакатларига подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан жаҳонгашталик қисматим бўлди, ранжу меҳнатлар тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлладим, (ғаним) фавжларини синдирдим. Амирлар ва аскарларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин

¹⁶⁹ Тузук—қонун; туркий халқлар орасида амалда бўлган қонун-қоидалар.

сабру бардош билан ўзимни эшитмаган, кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва вилоятлар, мамлакатларни бўйсундириб, дунёда ном чиқардим.

Олтинчи (тузуким)—адолат ва инсоф билан Тангримнинг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим билан одамларнинг кўнгилдан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳларимни, раиятни умид ва кўркинч орасида тутиб турдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, аскарларимга инъомлар улашдим.

Золимдан мазлумнинг ҳаққини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариятга мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим.

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтарганлар, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, агар улар илтижо билан тавба-тазарру қилиб келсалар, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю кўркув бўлса, бутунлай унутишар эди.

Еттинчи (тузуким)—сайидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Буларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим. Дарвиш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи, оғзи шалок, ғийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага нисбатан тухмату ғийбат қилсалар, кулоқ солмадим.

Саккизинчи (тузуким)—азму жазм билан иш тутдим. Бирор ишни бажаришни ўйласам, бутун зехним, вужудим билан берилдим, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки десам, унга ўзим амал қилдим. Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомалада бўлмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламасин деб. Одам Атодан бошлаб то Хотамгача ва ундан то ҳозирги дамгача¹⁷⁰ ўтган султонларнинг қонунларини ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқдари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқдари, маъқул сифатларидан ўрнак олиб, уларга амал қилдим. Давлатларининг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим, наслни бузувчи, очарчилик, вабо касали келтирувчи зулму бузукчиликдан сақданишни ўзимга лозим билдим.

Тўққизинчи (тузуким)—раият аҳволидан огоҳ бўл-дим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизождан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳдининг ашроф-улуғлари билан дўст тутиндим. Мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни хатга битиб, менга билдириб туришлари учун диёнатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Бордию эгри ёзганлари менга билдирилса, уларни жазоладим. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчи (тузуким)—турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менга нисбатан хайрихоҳлик қилган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз холига яраша сийладим. Яхшиларига—яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим.

Ким менга дўстлик қилса кадрладим, дўстлигини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, унинг хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилсаю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб хузуримга келса, душманлигини

¹⁷⁰ Форсча матнда шундай: «Аз Одам то Хотам ва аз Хотам то ин дам». (—А.А.)

унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим. Чунончи, улус амири Шер Баҳром аввал менга ҳамроҳ эди, бошимга иш тушганда мени ташлаб кетди ва душманларимга қўшилиб, менга қарши қилич кўтарди. Охири берган тузим ҳаққи тиз уриб, яна илтижо қилиб келди. Асл эр-йигит экани ва жанг-жадал билан суяги қотган мардлардан бўлганлиги сабабли ёмон ишларининг ҳаммасидан кўз юмдим. Ҳузуримга келгач, ўзини ҳурматлаб, мартабасини оширдим. Уни марду мардоналиги учун кечирдим.

Ўн биринчи (тузуким)—фарзандлар, қариндошлар, ёру биродарлар, қўшнилари ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, (молу мулк ва нақд пул билан) ҳақдарини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш ўтган бўлса, дарҳол (қўл-оёғини) боғлаб, ўлдиришга буюрмадим. Ҳар кимни (туриш-турмушнинг пасту баландларида) турли йўллари билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчи (тузуким)—дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳдарни ҳурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдонга, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар.

Агар ғаним сипоҳидан бирор кимса ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга (паноҳ истаб) келганда, уни кадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

Қайси бир аскар туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз эгасидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоятлар ёзиб, уз ҳукмдори, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, менинг ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча, «Булар ўз соҳибига вафо қилмагач, менга қилармиди?» деб ўйладим.

ДИНУ ШАРИАТ ТУЗУКИ

Ўз тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину тартиб асосида қурилмас, тўра-тузукка¹⁷¹ боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдирким, кўрган ҳар кимса (ундан) нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен салтанатим биносини ислом дини, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим.

Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариатини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта-кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад пайғамбар)нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шариат билан безадим.

Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузуким шу бўлдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга бошлиқ—садр этиб тайинладим. Тамом вақфларни¹⁷² бошқариш ва назорат қилиш учун мутавалли танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қози, муфтий, муҳтасиб тайинлашни унинг ўзига ҳавола қилдим. У саййидлар, уламо, шайхлар ва бошқа арбобларга суюрғол¹⁷³ белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин, дедим.

Лашкар учун махсус қози ва раият учун алоҳида қози тайинладим; ҳар мамлакатга шайхулислам юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин.

¹⁷¹ *Тўра*—бу ерда: тартиб, коида ёки конун маъносига (—А.А.)

¹⁷² *Вақф*—подшоҳ ва бой-бадавлат кишилар тарафидан масжидлар, хонақоҳлар, мазорларга ёки айрим йирик дину тарикат арбобларига, уларнинг маоши учун берилган ер-сув, мол-мулк.

¹⁷³ *Суюрғол*—инъом, совға (ер, мол-мулк).

Ноибларимга ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳдар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига рабоблар солишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари, ислом дини илмлари, тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим.

Турли мамлакатлардаги садрлар ва қозиларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги хусусида менга хабар қилиб туришларини буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин, деб адолат амирини тайинладим.

Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етгандан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва ривож бергувчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда¹⁷⁴ Амир соҳибқирон¹⁷⁵ ислом динини жаҳон аҳлига таркатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динига ривож бергувчи зот шу киши бўлғай», деб фатво бердилар.

Замон уламосининг улуғи бўлмиш Мир Саййид Шариф¹⁷⁶ бу хусусда менга мактуб йўллаб, унда илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб, Оллоҳи таоло, ҳазрати рисолатпаноҳ Муҳаммад пайғамбаримиз, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож берувчи сифатида ҳар юз йилда бир кишини ихтиёр этади, деб ёзибдурлар. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Соҳибқирон дини мубинни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ва шаҳарларида равнақ топди. Ҳақди равишда (бу асрда) диннинг тарқатувчиси Амир Соҳибқирон эканлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси будир:

«Ё, Оллоҳ! Кимки Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўллағил, кимки Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам унинг ўзини хор қилғил.

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз ҳижрат этганларидан то шу кунгача саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Оллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ҳамда ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва ривож бергувчини ихтиёр қилади. Оллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Оллоҳи таоло Амир Соҳибқиронни ислом динининг ёйувчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр этди ва у турли ўлкалар ҳамда мамлакатларда халққа Муҳаммад динини қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни ёйувчилар ва ривожлантирувчилар аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу ривож берувчилар қуйидагилардир:

Ҳижратдан кейинги биринчи юз йилликда динга ривож берувчи киши Умар ибн Абдулазиз¹⁷⁷ эди. У хорижийлар¹⁷⁸ минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини заифлаштирганда, бу (низони) бартараф қилди. Ўша вақтда ислом аҳди иттифоқи бузилиб, ўртада кинаю адоват пайдо бўлган эди. Бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифаларни лаънатлаб, уларга таънаю дашном ёғдирдилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Алини, имом Ҳусайн¹⁷⁹ ва ҳазрати Аббосни¹⁸⁰ лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, ислом динига ривож берди.

¹⁷⁴ Саккизинчи юз йиллик–ҳижрий ҳисоб; милодий XIV аср.

¹⁷⁵ Соҳибқирон–Амир Темурга замондошлари томонидан унинг толеига қараб берилган ном. Муштарий ва Миррихнинг бир-бирига яқинлашган ҳолати «қирон буржи» деб аталади, Амир Темур Муштарий (Юпитер) ва Миррих (Марс)нинг бир-бири билан яқинлашган фурсатларда туғилган, деб ҳисобланади. Этиқодга кўра, бундай бола келажакда тож-тахт ва бахт-саодат эгаси бўлади.

¹⁷⁶ Мир Саййид Шариф Журжоний (1330–1414) – Журжонлик машҳур файласуф олим. 1387 йили Амир Темур уни Самарқандга олиб келган ва у Соҳибқирон томонидан қурилган «Дорушишифо» мадрасасида дарс берган.

¹⁷⁷ Умар ибн Абдулазиз (712–720)–Умавия сулоласи (661–750)га мансуб саккизинчи халифа. Форсча матнда «мураввиж», «мужаддин» истилоҳлари келтирилган

¹⁷⁸ Хорижийлар–(араб. «ажралиб чикқанлар»; исёнчилар)–VII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган исломдаги ғоявий-сиёсий оқим.

¹⁷⁹ Имом Ҳусайн–халифа Али ибн Абу Толибнинг кичик ўғли (626–680). Куфада халифа Язид (680–683) аскарлари билан бўлган урушда 680 йил 10 октябрь куни ўлдирилган.

¹⁸⁰ Ҳазрати Аббос–Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси ал-Аббос ибн Абдулмутталиб. (–А.А.)

Иккинчи юз йилликнинг бошида келган динга ривож берувчи халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид¹⁸¹ эди. У ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил¹⁸² мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби–аҳди суннат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфарни¹⁸³, ундан Оллоҳ рози бўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмронлик қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Муҳаммадийга ривож бериб раваққа етказган халифа Муқтадир Биллоҳ Аббосий¹⁸⁴ эди. Абу Тоҳир бошчилигидаги қарматлар¹⁸⁵ Маккаи муаззамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борганлардан ўттиз мингтасининг жонига қасд қилдилар ва уларни шаҳид этдилар. Муқаддас қора тошни¹⁸⁶ Каъба деворидан суғуриб олдилар. Ислом мамлакатларини вайрон этиб, (халкни) қатлиом ва талон-торож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муқтадир Биллоҳ бу қавм устига лашкар тортиб, уларни улоқтириб ташлади (ва фитнани бостирди). Бу билан ислом дини ва шариатига ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Муҳаммадийни ривожлантирган киши Иззуддавла Дайлабий¹⁸⁷ эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ Амриллоҳ¹⁸⁸ (ҳукмронлиги вақтида бўлган) кину адоватлар ҳамда унга тобеъ кишиларнинг зулми оқибатида дини ислом заифлашган ва ислом мамлакатларида турли-туман фисқ-фасод кўпайган эди. Иззуддавла бу халифани тахтдан йикитиб, ўрнига ўғли Ат-тоиъ Биллоҳни¹⁸⁹ валиаҳд қилди. Иззуддавла шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашда, бидъатни йўқотишда, ношарий ишларни баргараф этишда, жабр-зулмни тугатишда мутасадди бўлди. Муҳаммад динига ривож берди.

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ¹⁹⁰ эди. Шайх Аҳмад Жом¹⁹¹ ва ҳаким Санойи¹⁹² унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштирадилар. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Муҳаммад динига итоат ва тобеликда шундай даражага эришдики, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида динга ривож берувчи қозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳулоғухон¹⁹³ эди. Ислом дини туркистонлик кофирларнинг¹⁹⁴ истилоси натижасида заифлашган эди. Оллоҳи таоло дин ривожини учун қозонхонни юз минг аскар билан оёққа турғизди. (Тангри таолонинг иродаси билан унга топширилган) юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим ҳамавий¹⁹⁵ раҳнамолигида Оллоҳга иймон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: «Оллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад Оллоҳнинг (ердаги) элчисидир», деган иймон калимасига очдилар ва куфр-бидъат ишларини ташладилар. Мамлакатда ва шаҳарларда шариатга ривож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Улжайту Султон¹⁹⁶ ибн Арғунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада¹⁹⁷ оғаси қозонхондан сўнг салтанат тахтига ўтирди. (Бир куни) унинг қулоғига

¹⁸¹ Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (813–833)–машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786–809)нинг ўғли ва тахт вориси, Аббосийлар сулоласидан еттинчи халифа.

¹⁸² *Ботил*–бекор қилинган, бузук, ёлғон.

¹⁸³ Али ибн Мусо Жаъфар (765 ёки 770–818)–Муҳаммад пай-ғамбар авлоди.

¹⁸⁴ Муқтадир Биллоҳ Аббосий (908–932)–Аббосийлар хонадонига мансуб ўн тўққизинчи халифа.

¹⁸⁵ *Қарматлар*–исмоилийлар мазҳаби шохобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда Ироқнинг жанубида пайдо бўлган.

¹⁸⁶ Матнда «ал-ҳажар ал-асвад».

¹⁸⁷ *Иззуддавла Дайлабий*–Бувайхийлар сулоласидан (932–1062) чиққан ва Ироқда 967–978 йиллари ҳукмронлик қилган подшоҳ.

¹⁸⁸ *Мутиъ Амриллоҳ* (946–974)–Аббосий халифалардан бири.

¹⁸⁹ Ат-тоиъ Биллоҳ (946–991)–Аббосий халифалардан.

¹⁹⁰ *Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ* (1118–1157)–1038–1194 йиллари Эрон билан Ироқни идора қилган Салжукийлар сулоласи вакили.

¹⁹¹ *Аҳмад Жом* (1049–1142)–Хуросонлик машҳур ҳадис олими ва мутасаввиф шоир.

¹⁹² *Ҳаким Санойи* (1070–1140)–Ғазнавийлар сулоласи даврида яшаган йирик мутасаввиф шоир.

¹⁹³ *Қозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳулоғухон* (1295–1304) йилларда Эрон, Озарбайжон ва Ироқни идора қилган, тарихда Элхонийлар номи билан машҳур бўлган мўғул сулоласи вакили. Ислом динини қабул қилиб, қатор ижтимоий-сиёсий ислохотлар ўтказган.

¹⁹⁴ «*Туркистонлик кофирлар...*»–бу ерда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларни истило қилган (XIII аср) Чингизхон кўшинлари назарда тутилган.

¹⁹⁵ *Шайх Иброҳим Ҳамавий*–хуросонлик йирик шайх Садриддин Иброҳим назарда тутилмоқда.

¹⁹⁶ *Улжайту Султон* (1304–1317)–Элхонийлардан. Мусулмон бўлгани учун Султон Мукаммад Худобанда номи билан танилган.

«Дини Муҳаммадий шу қадар бўшашганки, намоз вақтида мусулмонлар ташахдуддан¹⁹⁸ сўнг Муҳаммадга, унинг авлодига салавот айтмай қўйибдилар», деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония¹⁹⁹ жоме масжидига борди ва у ерга ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан: «Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг наслу авлодига салавот айтишнинг нима фазилатлари бор?», – деб сўради. Улар бир овоздан: «Худойи таоло ҳукмига кўра, намозда Муҳаммад ва унинг авлодига салавот айтиш лозимдир», –деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гуруҳ уламо: «Имом Шофиъий²⁰⁰, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтмасдан ўқилган намоз бузилган ҳисобланади, деб айтганлар», –деб ўз фикрини билдирди. Яна бир гуруҳи айтдиларким: «Имоми Аъзам²⁰¹ демишдики, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтилмай ўқилган намоз макрухдир²⁰²».

Шунда султон уламодан сўради: «Нега салавот айтганда пайғамбаримизнинг наслу авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми (алоҳида) зикр этилмайдию, (фақат) хотам ул-анбиё бўлмиш пайғамбаримизга салавот айтгандагина «ва унинг авлоди...» деб қўшадилар?». Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйлаиб қолишди. Шунда султон айтди: «Бу саволга жавоб беришда хотиримга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пайғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар. Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзига раво кўрди. Дунёдан насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. (Шунинг учун) пайғамбаримизга, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам (Оллоҳдан) яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, ўтган барча пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарарди. Улар динининг аҳкомлари доимий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматгача шу йўлда сақланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар)нинг умматлари салавот айтиш вақтида, унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маълум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Куръони каримни шарҳдовчилар, мактовга лойиқ шариат илмининг ҳофизлари, пайғамбарлик илмининг ворислари айнан шу кишилардир. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу вожибларини улардан ўргансинлар, уларга эргашиб, ҳурмат қилишни бурчларидан бири деб билсинлар», –деди.

Султон шу сўзларни айтгани ҳамоно, масжидга тўпланган уламо ва одамлар бирданига гулдиратиб, пайғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: «Муҳаммад авлодидан биринчиси–ҳазрати Али, сўнггиси–имом Муҳаммад Маҳдий охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбаримиз авлодининг изни ва рухсатисиз унинг мулкини ўз тасарруфимизга киритмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз».

Султоннинг бу сўзлари хосу оммнинг қулоғига эшитилгач, барча уламо унинг айтганларини қабул этди. Гаплари инобатга олинганидан сўнг, султон амр қилди: «ҳақиқат шул эркан, аҳли байт²⁰³ номига хутба ўқиб, уларнинг номи зарбланган пуллар чиқариш лозим». Бу гапларни эшитган, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқдаб, Оллоҳга иймон келтирдилар ва «Улжайту Султон дину шариатга ривож берувчи», деб фатво ёздилар.

Саккизинчи юз йилликда чикқан зот динни ривожлантириб равнаққа етказувчи Амир Соҳибқирондирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантирди; саййидлар ва уламони иззату

¹⁹⁷ 1304 йил назарда тутилмоқда.

¹⁹⁸ *Ташаххуд* (араб. *гувоҳлик*)–Оллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг элчилигини билдирувчи диний ибора; ислом динидаги 5 асосий арконнинг биринчиси; кўпинча «калимаи шаҳодат» дейилади.

¹⁹⁹ *Султония*–Элхон Улжайтухон курдирган шаҳар, Хулоғуийлар пойтахти.

²⁰⁰ *Имом Шофиъий*–суннийликда шофиъийлик мазҳабининг асосчиси ва бош имоми, факих. Асли исми Абу Абдуллоҳ (767–820).

²⁰¹ *Имоми Аъзам* (улуғ имом)–суннийликдаги тўрт мазҳабдан бири ҳисобланган ҳанафийлик мазҳабининг асосчиси. Асл исми Абу ханифа Нуъмон ибн Собит (699–767).

²⁰² *Макруҳ* (араб.–рад этилган, қораланган, номақбул)–шариат ҳукмларидан бири (фарз, мандуб, мубох, ҳаром билан бирга). қатъиян тақиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган амаллар макруҳ ҳисобланган, бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланмаган.

²⁰³ *Аҳли байт*–Муҳаммад пайғамбар хонадонига мансуб, умуман эса, яқин кишилар тушунилади.

икром қилди. Пайғамбар хонадони зурриётларининг изни ва рухсати билан унинг мулкини ўз тасарруфига киритди...»

Мир Саййид Шариф ёзган ушбу мактуб менга етгач, Тангри таолога шукр айтиб, Муҳаммад ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога ёлвордим: «Менга дину шариатни ёйиш ва унга ривож беришда куч-қувват ато этгил!» Сўнг бу мактубни олиб, пиримнинг хузурларига юбордим. (Ул зот) мактуб хошиясига мана бу сўзларни ёзиб менга қайтардилар: «Дину шариатга ривож берувчи (Амир) Темур Соҳибкиронга, Оллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул кутби салтанатга Оллоҳи таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдир. Динни ёйиш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламиш. (Садоқату ихлосинг ва яхши ишларингни) қанча кўпайтирсанг, Оллоҳ ҳам сенга (иноят ва карамини) шунча оширгай».

Пиримга юборган ушбу мактуб, унинг хати билан зийнатланиб менга қайтгач, саййидлар ва уламони иззату икром этишни бажо келтириб, шариат ривожини учун илгаригидан ҳам кўпроқ саъй-ҳаракат қилдим. Бу мактубни (бошимдан кечмиш) воқеалар дафтарига²⁰⁴ ёзишларини буюрдим.

МАМЛАКАТ ИШЛАРИ ТУЗУКИ

Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан кейин, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Салтанат ишларини қонун ва қоидалар, тўра ва тузукка солиб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим. Салтанатим обрў-мартабасини сақлаш тузуклари қуйидагилардир.

Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммад)нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш вожиб бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдириш асосида туздим. Салтанатим мартабасини тўра ва тузуклар асосида шундай сақладимки, унинг ишларига аралашишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва қўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни муросою мадора мартабасида тутдим. Қилмишларини, айтган гапларини сабр-тоқат ва чидам билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка алмашди.

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан четда қолдирмадим. Давлатим ва салтанатим куёши кўтарилиб келаётган вақтда менга илтижо қилиб келган яхши-ёмон одамлар, хоҳ яхшилик, хоҳ ёмонлик қилган бўлсин, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эҳсонларим билан хижолатга қўйдим. Ўзимни уларнинг ёмонликларини унутгандек тутиб, ёмон қилмишлари дафтари устига афв қаламини тортдим.

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Иш қўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ қўрқокдарни мажлисимдан қувиб юбордим.

Тўртинчидан, очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим.

Шу пайтда пиримдан²⁰⁵ хат келди. Улар бундай ёзибдилар: «Буюк зафарлар соҳиби Амир Темурга, Оллоҳ уни ҳамиша қўлласин, маълум бўлсинким, (унинг) салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир (кичик) нусхасидурки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар, ноиблар, эшик оғалари бордир, уларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Оллоҳнинг амрига мунтазир туради. Шундай экан, сен ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёткор бўл, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш юритувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси

²⁰⁴ Воқеалар дафтари—подшоҳликда ҳар куни бўлиб турадиган воқеалар ёзиб борилган махсус дафтар, кундалик. Асар матнида «Дафтари вақое». «Темур тузуклари» асари қатор шарқ қўлёзмалари каталогларида «Вақое», «Воқеот» деб ҳам номланган. «Бобурнома» асари ҳам кўпгина шарқ қўлёзмалари каталогларида шу ном билан келтирилган.

²⁰⁵ Мир Саййид Барака тахмин қилинади. (–А.А.)

чегарасидан чиқмасун ва доимо сенинг ҳукмингни кутиб туришсун. Ҳар тоифа ва ҳар қавми ўз мартабаларида тутгинки, (бу билан) салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халалу зиён еттай. Демак, ҳар кимнинг кадр-қийматини, тутган мавқеини, ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак.

(Ҳазрати) Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-ҳурматини ўрнига қўйгил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдирсанг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат кургил. Вассалом».

Пиримнинг ушбу мактуби менга етгач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини тартиб-интизомга солиб, салтанатим мартабасига тўра ва тузук билан зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифадаги кишилар билан мустаҳкамладим.

Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим қорхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа–сайидлар, уламо, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисларимни бежаб туришарди. Диний, ҳуқуқий, акдий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

Иккинчи тоифа–ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор, катъиятли арбоблар, кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, уларнинг суҳбатларидан, ишларидан наф олиб, тажрибалар ҳосил қилардим.

Учинчи тоифа–дуоғўй кишиларни кадрладим. Хилватда улардан дуолар тилаб, истакларимнинг бажо этилишини ўтиниб сўрардим. Мажлисларда, йиғинлар, базмлар ва жанг майдонларида улардан кўп баракотлар топдим. Чунончи, менинг лашкарим Тўхтамишхон лашкарининг кўплигини кўриб саросимага тушиб қолганда, соҳиби дуо бўлмиш Мирзиёуддин Сабзаворий²⁰⁶ бошидан салласини олди; қўлларини дуога очиб (мен учун) Тангридан зафар тилади. Ҳали дуоши тугамай, дуо таъсири кўринди ва лашкарим ёғийни қочирди.

Яна бир мисол шулки, саройим ҳарамидагилардан бири қаттиқ бетоб бўлиб, ўлими яқинлашди. Дуоғўй сайидлардан ўн икки киши йиғилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилни унга бағишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил умр кўрди.

Тўртинчи тоифа–амирлар, сарҳанглар²⁰⁷, сипоҳ-солорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим.

Жанг майдонида мардона қилич чопишган шижоатли жасур кишиларни хуш кўрардим; жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашкари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопишни улардан сўрар эдим. Сипоҳгарлик ишларида уларга ишониб кенгаш сўрар эдим.

Бешинчи тоифа–сипоҳ ва раият бўлиб, ҳар иккисига бир кўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довюрақларга махсус фахрли ўтоғ²⁰⁸, камар ва ўқдон такдим этиб, мартабаларини кўтардим.

Ҳар мулк ва мамлакатнинг беклари, улуғлари, бошлиқ–оқсоқолларини²⁰⁹ ҳурматладим; уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим; ойлик ҳақдарини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озиқ-овқатларини бирваракайига бердим. Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисига зулм кўрсатиб, оёқости қилолмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, улар ҳаддидан ошиб ортиқча қадам қўёлмасди.

²⁰⁶ Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида Мир Сайид Барака номи келтирилади. (–А.А.)

²⁰⁷ *Сарҳанг*–(форс. қўшин қўмондони)–саркарда; Бу атама таржимон Абу Толиб Ҳусайний ат-Турбатий томонидан қўлланган бўлиши мумкин.

²⁰⁸ *Ўтоғ*–яъни ўтов, бу ерда махсус жиҳозланган ўтов назарда тутилади. (–А.А.)

²⁰⁹ Матнда «Калонтарон ва кадхудоён».

Уларнинг мартабаларини на кўп кўтариб ҳовлиқтирдим ва на кўп тушуриб кўнгилларини чўқтирдим. Қайси бири бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича ҳурматладим.

Кимнинг акди ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқдигини кўрсам, уни тарбиямга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим.

Олтинчи тоифа—ишончли, тўғри эътиқодли оқил-хирадманд кишиларким, давлат сирларини уларга очиб, салтанат ишлари бўйича улардан маслаҳат олишимга лойиқ эдилар. Бу тоифа кишилар билан сирдошлик қилиб, ўз махфий ишларим ва пинҳоний сир-асроримни ўшаларга топширдим.

Еттинчи тоифа—вазирлар, девон котиблари ва муншийларки, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобеъ мамлакатларни кўрсатувчи кўзгу деб билдим. Чунки улар ҳар мулк—мамлакат, сипоҳ ва раият воқеаларини менга билдириб турдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган раҳналарни беркитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кирим ва чиқимига оид ишларни тўғри олиб бордилар. ҳамиша мамлакатда тўкинчилик ва унинг ободлиги учун ҳаракат қилдилар.

Саккизинчи тоифа—ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўплардим. ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёраларнинг қутлуғ-қутсиз кунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқдаб олардим. Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг тарҳини чиздирардим.

Тўққизинчи тоифа—муҳаддислар, (пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари) ҳақида ривоятлар нақд қилувчилар ҳамда қиссаҳонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшоҳлар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганини улардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва жаҳон аҳди аҳволидан хабар топар эдим.

Ўнинчи тоифа—машойихлар, сўфийлар, (Худони таниган) орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, мўъжизаларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур қилдим.

Ўн биринчи тоифа—касбу ҳунар эгаларидир; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафардаю турғунликда сипоҳимга керак яроқдар ҳамда бошқа жиҳозларни ҳозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа—ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадим, улар турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакату диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар Хўтан, Чину Мочин²¹⁰, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистонгами²¹¹, қаерга боришмасин, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар. Ўша мамлакатларда истиқомат қилувчи кишиларнинг ҳол-аҳволи, туриш-турмуши ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомалаю муносабатда эканлигини аниқласинлар.

МЕНИНГ ДАРГОҲИМГА ИЛТИЖО ҚИЛИБ, ПАНОҲ ИСТАБ КЕЛГАН ТУРКУ ТОЖИК, АРАБУ АЖАМ ТОИФАЛАРИДАН БЎЛГАНЛАР ҲАҚИДАГИ ТУЗУК

Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан бўлган саййидлар билан уламони иззат-ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса дарҳол муҳайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб

²¹⁰ Чину Мочин—Шарқ кўлёмаларида одатда Хитой назарда тутилади. (—А.А.)

²¹¹ Фарангистон—кенг маънода Ғарбий Европа, тор маънода Франция. (—А.А.)

туришни буюрдим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, хизмат ўринларини белгилаб, ҳол-аҳволларига яраша эҳтиёжлари таъминлансин. Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳдларидан бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсинлар. Яна шундай амр қилдимки, сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ, асбоб (меҳнат куроли) тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар билан таъминлансин ва ёрдам берилсин.

Ҳар тоифа ва ҳар синфдан кимки ўз ихтиёри билан сипоҳийлик хизматига киришни истаса, уни ҳарбий (хизмат)га олсинлар. Асил ва шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, унга ўрин бериб, хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар.

Яна амр этдимки, узоқ-яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга кирар экан, қайси тоифадан бўлса ҳам, давлатим дастурхони неъматидан уни маҳрум қилмасинлар.

Кимки ҳузуримга киритилса ва кўзим унга тушса, ҳолига яраша ҳурматлаб, совға-саломлар билан кузатсинлар. Ҳар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазоласинлар.

САЛТАНАТНИ ЎЗ ТАСАРРУФИМДА САҚЛАШ УЧУН АМАЛ ҚИЛГАН ТУЗУКИМ

Ушбу ўн икки тузукни ўзимга шиор қилиб олганимдан кейин катта ишончу салобат билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур.

Биринчидан. Подшоҳ ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни сипоҳ ва раият подшонинг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч кимнинг бунга дахли йўқ, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ бирор кимсанинг салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб айтган гапига ва қилган ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан ҳам эшитиш зарур бўлсада, лекин бошқалар сўзда ва салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд ундан устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан. Султон ҳар нарсада адолатпарвар бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Аммо агар вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Ҳусайннинг золим бир вазири бор эди. У сипоҳу раиятга ноҳақ жарималар солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидан амир Ҳусайннинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан. Бутун мамлакатда буйруқ ва тақиқлашлар подшоҳнинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчидан. Подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, уни бекор этмасин ва то битирмагунича ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан. Подшоҳ ҳукми жорий этилиши зарур, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъи назар, амалга оширилиши керак. Бирон кимса гарчи ҳукми зарарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қилолмасин. Чунончи, эшитганманки, султон Маҳмуд Ғазнавий²¹² Ғазна²¹³ шаҳри майдонига катта тошни келтириб қўйишни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-уловлари ҳуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб султон ҳузурига қанчалик арз-шикоят қилиб боришмасин, султон: «Чиқарган ҳукмимдан қайтмайман, унга хилоф бирон иш ҳам қилмайман», – деган экан.

Олтинчидан. Подшоҳлик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркни унга бериб қўймасинким, дунё бевафо хотин каби, унинг хуштори кўпдир. Агар шундай қилар экан, ўзганинг нафси тез орада подшоҳ

²¹² Маҳмуд Ғазнавий (998–1030)–Хуросон, ҳозирги Афғонистон ҳудуди ва Шимолий Ҳиндистонни 977–1186 йиллар идора қилган Ғазнавийлар сулоласи вакили, машҳур фотиҳ, илм-фан ва адабиёт ҳомийси.

²¹³ Ғазна (Ғазни)–Қобулнинг жанубида, қандаҳорга олиб борадиган йўл устида жойлашган пойтахт шаҳар. (–А.А.)

бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи, султон Маҳмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахтни ўзлари эгалладилар²¹⁴. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Еттинчидан. Салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. (Лекин) қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгили хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчидан. Салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб иш тутмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз айтар эканлар, эшитсин.

Лекин амал қилишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунча шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчидан. Подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнгилида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонида ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобеълик қилсин, исён кўтармасин.

Ўнинчидан. (Подшоҳ) нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида катъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидан бошқа баҳрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат–буларнинг бариси унинг ҳукми биландир.

Ўн биринчидан. Салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчидан. (Подшоҳ) мажлис аҳлидан огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим билан (ҳам) рўй берганди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари бўлиб чиққанди.

СИПОҲ САҚЛАБ ТУРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, қачонки асл сипоҳийлардан иш кўрган, жангу жадал билан суяги қотган ўн киши йиғилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтаси ўз розилиги ва маъқуллаши билан, уни ўзларига сардор қилиб, отини ўнбоши деб атасинлар.

Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларидан энг иш кўрган, жанг майдонларида товланиб, тажриба орттирган, баҳодирликда номи чиққан бировини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар.

Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижоатли, баҳодир бир кишини амир этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва амири ҳазора дея мурожаат қилсинлар.

Агар қарамларидаги бирон кимса ўлса ёки қочиб кетса, ўрнига янги кишини тайинлаш ўнбошиларнинг ихтиёрида бўлсин. Шунга ўхшаш юзбошилар ўнбошиларни, мингбошилар юзбошиларни тайин қилсин. Булардан ўлган, қочган, янги тайинланганлар бўлса, сабабларини айтиб, менинг арзимга етказсинлар.

Яна буюрдимки, уруш кунларида ва салтанат ишларини бошқаришда мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники (эса) қўл остидагиларга жорий этилади. Агар бу тузукка қаршилик қилсалар жазога тортилсинлар. Агар уруш ишларида ким камчиликка йўл қўяр экан, уни четлатиб, ўрнига бошқани қўйсинлар.

СИПОҲГА УЛУФА²¹⁵ БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва оддий сипоҳийларга ушбу тартибда маош берилсин.

Оддий сипоҳийга, ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан, маоши минган отининг баҳоси бўлсин. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинсин. Ўнбошилар маоши қўл

²¹⁴ Бу ўринда ҳам хаттот ёки форс таржимони эътиборсизлиги сабабли йўл қўйилган хатога дуч келамиз: «Маҳмуд» ўрнига «Масъуд» ўқирилиши керак, чунки вазирларнинг хоинлиги Масъуд Ғазнавий даврида бўлган. (–А.А.)

²¹⁵ Улуфа–ҳарбийларга бериладиган ҳақ, маош.

остидаги оддий сипоҳийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар зиёда бўлсин.

Яна ҳукм қилдимки, сипоҳийлардан қайси бири уруш ишларида хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирга камайтирсинлар.

Яна буюрдимки, ўнбоши юзбошининг тасдиқи билан, юзбоши мингбошининг тасдиқи билан, мингбоши амир ул-умаро (амирлар амири)нинг тасдиқи билан улуфа олсинлар.

Амр қилдимки, амирлар амирининг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса амирларникидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовуллар²¹⁶, қалақчиларнинг²¹⁷ маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг (микдорида) бўлсин.

Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозиллар, ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар ва ровийларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа²¹⁸ ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, чодирчиларга юздан минггача²¹⁹ маош берсинлар.

Яна ҳукм қилдимки, амир ул-умаро ўз ҳақини девонбеги ва вазирларнинг тасдиқи билан олсин. Давлат томонидан белгиланган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдирсин, сўнгра танҳо²²⁰ берилсин.

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ микдори шу ёрлиқнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

СИПОҲГА ТАНҲОҲ ВА УЛУФА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга (амирлари орқали) улашсинлар. Оддий сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танҳо ҳазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиги²²¹ ҳазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги экинзор ерлардан туюл²²² берсинлар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса чегаралардаги вилоятлардан бири туюл қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тушган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жаъми даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрлиқларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнг ёрлиқдар девонхонага келтирилсин. Амирлар ва мингбошилар шу ёрлиқдардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрлиқда маошидан ортиқ (кўрсатилган) бўлса, бошқани ўзига шерик қилсин. Бордию кам бўлса, уни қўйиб бошқа ёрлиқ тортиб олсин.

Яна буюрдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот²²³ йиққанларида, хирождан ортиқча соврун, қўналра²²⁴ ва шилон²²⁵ талаб қилмасинлар.

Туюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йиғилган молни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, жогирдор–ер эгаси²²⁶ фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг

²¹⁶ Ясовул–хонларнинг кичик хизматчиси; кўриқчи, ясо бажарилишини назорат қилувчи.

²¹⁷ Қалақчи–ҳосилга қараб хирож микдорини белгилаб берувчи минсабдор.

²¹⁸ Вазифа –бу ерда, нафақа маъносида.

²¹⁹ Матнда аниқ пул бирлиги кўрсатилмаган. Кичикроқ пул бирлиги назарда тутилган бўлса керак.

²²⁰ Танҳо–сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва бошқалар учун махсус ҳазинадан бериладиган маош пул, баъзида алоҳида хизмат кўрсатган бекларга танҳо сифатида ер-сув берилган.

²²¹ Шаҳар омонлиги ҳазинаси–фатҳ этилган шаҳар аҳолисидан тўпланган «моли омон» (ўлпон) сақланадиган ҳазина.

²²² Туюл–хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк, вилоят.

²²³ Молу жиҳот–кишлоқ хўжалик маҳсулотларидан натура тарзида олинадиган солиқ; даромаднинг бешдан бир ёки учдан бир қисми ҳажмида олинган.

²²⁴ Қўналга–элчилар, хон чопарлари, ўткинчи амалдорлар ва сипоҳийга қўноқ бериш; уларнинг навкарлари, соқчилари ва хизматчиларини, шунингдек, от-уловини боқиш мажбурияти.

²²⁵ Шилон–халқадн тўпланадиган солиқ тури.

²²⁶ ... ер эгаси–матнда «жогирдор» – подшоҳ олдидаги алоҳида хизматлари учун солиқ йиғиш ҳақи билан ер тортиқ қилинган мансабдор шахс. Бобурийлар даврида қўлланган атама. Ундан олдинги манбаларда учрамайди. Абу Толиб Ҳусайний таржима

ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни кириш дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, (даромаднинг) харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин ва (йиғилган моллардан) сипоҳийларнинг маошига тақсим қилсин. Қайси амирга туюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар. Агар аҳвол бунга терс бўлса, ул вилоятни холисага²²⁷ ўтказиб, уч йилгача ўша ер эгасига ҳақ берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огохдантириш, кўрқитиш ва тушунтириш йўли билан ундирсинлар. қайси ҳоким ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир.

ЎҒИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиаҳдимдир; у вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлик аскар ва уларнинг улүфасини олсин.

Иккинчи ўғлим—Умаршайх ўн минг отлик аскар ва уларнинг улүфасини олсин. У бир вилоятни олсин.

Учинчи ўғлим—Мироншоҳ тўққиз минг отлик аскарга улүфа олиб, бир вилоятни бошқарсин.

Тўртинчи ўғлим—Шоҳрух етти минг отлик аскарга улүфа олиб, бир вилоятга эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси, истеъдодига яраша, уч мингдан етти минг отликкача улүфа олиб, бир вилоятга эгалик қилсин.

Ва яна менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз ҳолига қараб, қобилиятига яраша, биринчи даражали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва ҳукмдорлик (мансаблари) берилсин. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар жавобгарликка тортилсин.

ЎҒИЛЛАР, НАБИРАЛАР, ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙЎЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА ТУЗУК

Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга, қўлларини боғлашга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча, уни асирликда сақдасинлар, токи Худонинг мулкида уруш чиқмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлардан бири менга қарши кўтарилса, уни дарвишлик ҳолатига солсинлар¹.

Салтанатим кўрғонлари бўлмиш амирлар, агар иш устида нифокка борсалар, уларни мартабасидан туширсинлар ва ерлари тортиб олинсин. Агар давлатга зиён етказгудек иш қилсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинлар. Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар, уларга ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйиб, калтабинлик қилсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар.

Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида шундай буйруқ бердим: агар улар салтанат ишларида хиёнат этсалар ва салтанатни ағдаришга жазм қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шошилмасинлар. Авваламбор уларни айбловчи ва хабар етказувчиларнинг кимлигини

жараёнида ўз даврида муомалада бўлган сўзни ишлатиб кетган кўринади. 13–14 асрларгача «иктаъ» шаклида, сўнгра 16 асргача кўпроқ «суюрғол» шаклида, Бобурийлар даврида эса «жогир» дея аталган. Мана шу каби ҳолатлар таржимон асил манбага нисбатан анча эркин муносабатда бўлганини кўрсатади. (–А.А.)

²²⁷ *Холиса*—давлат ихтиёрида бўлган, барча солиқлардан озод этилган ер-сув ва мол-мулкни тасарруф этувчи олий идора.

текшириб кўрсинлар. Қораловчилар даъволарининг рост-ёлғонлигини синчковлик билан синаб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар билан ғийбатчилар ё кўролмаёки тамағирлик билан ёлғон тўқиб, уни чиндай қилиб кўрсатадилар ва (чиркин) мақсадларига етишадилар. Талайгина пасткаш, разил одамлар борки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жонфидойиларини ҳийлагарлик ва маккорлик билан хароб қиладилар, макру сотқинлик билан салтанат кўрғонига путур етказмоқ пайида бўладилар.

Чунончи, амир Хусайн менинг вазирларимдан бири билан тил бириктириб, унга бойлик ваъда қилган ҳолда давлатимнинг таянчларидан бўлмиш амир Ййгу Темур ва амир Жақуни менга қарши қайрашни буюрди. Унинг шум ниятидан огоҳ бўлдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Яна бир воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ, эътиборли амирларимдан саналган амир Аббосга ҳасад қилиб, душманлик кўргизиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга маҳкум этдим. Охир-оқибатда уларнинг амир Аббос ҳақида хиёнат этганларини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилсалар ва (бойликнинг бир қисмини) ўзлаштириб олган бўлсалар, (текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли ҳақ миқдоридан ошмаса, мазкур маблағ унга инъом ўрнида қолдирилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маоши ҳисобидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси (салтанат хазинасига) тортиқ сифатида олинсин.

Яна ҳукм қилдимки, (вазирларни) ортиқча сийламасинлар, чунки алоҳида иззат-икром кўрсатиб, ўзларини обрўсизлантириб қўйишлари мумкин. Бу эса салтанатга зиён етишига сабаб бўлур.

Ғаразғўй, бузуки ва ҳасадғўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳдининг барчаси дунёталабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар; қарамасалар, (ундай одамлар) вазирларга душманлик қилурлар.

Чигатойхоннинг²²⁸ бир вазири бўлган экан. Ғаразғўйлар уни «хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади», деб (хонга мактуб) ёзган эдилар. Мактубни хонга кўрсатганларида, у мазкур вазирни хузурига чақиртириб, унга «ғазаб» қилиб дебди: «Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўлатуриб, хазинамдан атиги шунча ўзлаштирибсан, холос!» Доно вазир (хоннинг) бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. (Бу билан) хон олдида ўз мартабаси ва обрў-эътиборини сақдаб қолибди.

(Яна ҳукм қилдимки), қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум кўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин.

Қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ даражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар даруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм этиб, уларни хароб қилган бўлсалар, ишларига лойиқ жазо берилсин. Бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан кейин ундан жарима олсалар, сўнг яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутиб олинса, ясо²²⁹ бўйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар.

Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки ажрим чиқарувчи қозига олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса ажрим қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

²²⁸ *Чигатойхон*—Чингизхоннинг иккинчи ўғли (1227–1241), Чигатой улуси хони. Ушбу улусга ҳозирги Шарқий Туркистон, Қошғар, Или ва Еттисув воҳасидаги ерлар, шунингдек, Мовароуннаҳр кирган. Тармаширхоннинг (1326–1334) 1327 йилдаги юришидан кейин ҳозирги Афғонистон ва шимоли-ғарбий хиндистон ерлари ҳам бу улусга кирган. (–А.А.)

²²⁹ *Ясо*—турк-мўғул халқлари орасида амалда бўлган қонун-қоидалар; Чингизхон даврида жорий этилган.

ВАЗИРНИ ТАНЛАШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга кишилардан бўлишлари лозим: **биринчиси**–асиллик ва тоза наслик, **иккинчиси**–ақл, фаросатлилиқ, **учинчиси**–сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалиқ, **тўртинчиси**–сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик.

Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз–ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат берилсин.

Камолотга эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва тақиқловчи буйруқларида унинг асиллиги билан тоза наслиги кўриниб туради. (Ҳеч кимга) душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у (охири) ёмонлигидан қайтади. Ўзига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилиқ қиладики, у (охири) олдига бош эгиб келади.

Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёкмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти паст, ҳасадчи, гина-кек сакловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди. Масалан, Маликшоҳ Салжуқий²³⁰ ўз вазири Низомулмулкни²³¹ мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабих ишлари, зулму ситами ва нафси бузукдиги касофатидан салтанат биноти бузила бошлади. Шунга ўхшаш яна бир мисол. Аббосийлардан халифа Мустаъсим Биллоҳ²³² ҳасадчи, гина-кудуратчи Ибн Алқамийни ўзига вазир этиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан гина-кудурат, душманлиги бор бўлгани учун, халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи эса ҳулогухон билан тил бириктириб, уни халифалиқ тепасига олиб келди. Халифа Мустаъсимни эса қўлга олиб, ўлимга маҳкум этди. Шунини эътиборга олиб, асли тоза, насли пок, улуғ зотлардан бўлган, яхши равишлиқ кишилардан топиб, вазир қилинлар. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса (ҳукмдорига) вафо қилмайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилиқ билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулк ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузукдик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабаларга етказсинлар. Қайси вазир бузуклик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай ундай салтанатдан хайру баракот кўтарилади.

Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб, гоҳ қаттиққўллик, гоҳида эса мулоимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиққўллик ҳам қилмайди, кўп мулоимлик билан юмшаб ҳам кетмайди. Агар куп мулоимлик қилса, дунёталаб, тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиққўллик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир шулдирки, салтанат корхонасининг ишларини энг тўғри чораю тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Салтанат ишларини сабр-тоқат, чидам билан адо этади, муаммоларни ўз ўрнида қаттиққўллик, ўз ўрнида мулоимлик билан ҳал қилади. Бу хилдаги вазирни давлат шериги деб билсинлар, чунки давлату салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом туттади. Жами яхши хулқдар соҳиби бўлган вазир азият етганда

²³⁰ Маликшоҳ Салжуқий (1055–1092) – Салжуқийлар сулоласидан (1038–1194) чиққан ва Жалололдин Маликшоҳ I номи билан машҳур подшоҳ. 1072–1092 йиллари ҳукмронлик қилган.

²³¹ Низомулмулк, Абу Али ал-ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий (1018–1092) – Салжуқий султонлардан Алп Арслон (1063–1072) ва Маликшоҳ I (1072–1092)нинг бош вазири. Низомулмулк «Сиёсатнома» номли катта тарихий асари билан ҳам машҳур.

²³² Мустаъсим Биллоҳ–Аббосийлар сулоласига мансуб Бағдод халифаларининг сўнгги вакили. 1242–1258 йиллари ҳукмронлик қилган.

ҳам ҳеч кимга кўнглида гина-адоват сақламайди. Агар гинаю кек сақдаб, душманлик қиларкан, бундай вазир мунофиқдир. Ундай вазирдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки у давлат душманлари билан тил бириктириб, хазинани ва лашкарни хароб қилади. Ақдли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутати. Олгулик жойдан олиб, бергулик жойга беради. Сергаклик ва эҳтиёткорликни қўлдан қўймайди. Тўғрилиқ ва ростлик билан муомалада бўлиб, ҳар ишнинг оқибатини ўйлаб иш тутати. Давлат фойдасини кўзлагани учун, бировга душманлик қилишни кўнглига келтирмайди. Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладики, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутати. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб, ҳаракат қилади. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятга тегишли муҳим ишларни яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб, амалга оширади. Яхши хулқди вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъл-атворидан устунлик қилади.

Эшитишимча, Низомулмулкнинг озгина ёмон қилмишларини кўплаб хайрли ишлари мағлуб этган эди. У ҳажга бормокчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: «Маликшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳаж қилиш билан баробардир».

Яна эшитганманки, Али ибн Лақатий халифа ҳорун ар-Рашиднинг вазири эди. Ундан Тангри таолонинг бандаларига кўп нафу фойда етарди. Кунлардан бир куни у ўз ихтиёри билан вазирликни тарк этмокчи бўлибди. Ўшанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзибди: «Сен халифа даргоҳида мулозимлик қилиб, вазирлик ишини бажариб туравер. Бу ишни ташлашни ўйламагин ҳам, чунки (бу мартабада туриб) халққа етказётган ёрдаминг ва нафинг, сен қилган бутун ишларингунг ҳаракатларингнинг энг олийсидир».

Яна шуни эшитдимки, ҳазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: «Агар сиз набий ва расул этиб юборилмаганингизда, қайси иш билан машғул бўлардингиз?» Улар шундай деб жавоб берган экан-лар: «Султонлар хизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига фойда ва яхшилик етказардим».

Шу сабабдан, халққа ёрдаму мадад бериш мақсадида, мен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёс Хожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлган эдим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Оллоҳ таоло мени салтанат мартабасига етказди.

Тадбиркорлик ва қилич воситаси билан бирор мамлакатни забт этган ёки (ҳимоя этиб) сақдаб қола олган вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинлар. Унинг мартабасини ошириб, уни «қилич ва қалам соҳиби» деб атасинлар.

Ақдли, билимдон ва ҳушёр вазир шундай бўладики, бир тўғри тадбир қўллаб ғаним қўшинини пароканда қилиб юбора олади. Муросаю мадора, хушмуомалалиқ билан сипоҳни бирлаштириб, душман лашкарини ўзига ром қилади. Бундай вазир валинеъматнинг соқчиси бўлиб, подшосининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлиги ҳамда узоқни кўра билиши билан осонлаштиради. Агар салтанат ишларида чигил-жумбоқ учраса, ақлу фаросат бармоғи билан уни ечиб юборади. Чунончи, Алибек Жониқурбоний мени банд этгач, бурга тўла уйга қамаб қўйди. Вазирларимдан Азизуддин Термиздан юриш қилиб, менга ёрдам бериш учун етиб келди, (тадбир ишлатиб) Алибекни ухлатиб қўйди. Бу иши билан унинг кўзини мандан беркитиб, қувват бағишлади. Шижоат ва мардлигим тутиб, қўлимдаги қилич зарби билан кўп соқчилар орасидан қутулиб нажот топдим. Шунга ўхшаш Низомулмулк ҳам Султон Маликшоҳни қайсар бандидан халос этган эди²³³.

Шундай бўлгач, бундай вазирни давлат шериги деб билиб, азиз тутсинлар, зинҳор унинг сўзидан чикмасинлар. У нима деган бўлса бари ақд кўзгусидир.

Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр-зулмини (тўхтатиш) чора-тадбирини кўради. Лекин вазир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда инқирозга учрайди.

²³³ Салжук султони Маликшоҳ даврида «қайсар» ибораси фақат Византия императорига нисбатан ишлатилган. Бу султоннинг императорга асир бўлгани тарихий манбаларда тасдиқданмайди. (–А.А.)

АМИРЛИК ВА ҲУКМДОРЛИК МАРТАБАЛАРИ ТУЗУКИ

Энг яқин навкарларимдан уч юз ўн уч кишига амирлик мансаби беришни буюрдим, чунки улар асли тоза, ақл-фаросатли, баҳодир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди-кетини ўйлаб иш тутадиган кишилардир. Уларнинг ҳар бирига ўринбосар тайинладим. Агар амирлардан биронтаси вафот этса, у ҳолда, ўринбосари унинг ўрнига ўтиради ва уни «амирликка номзод» деб атайдилар. Менинг бу уч юз ўн уч амиримнинг бариси ақл-хуш эгалари, базму жанг шерлари, маҳоратли саркардалар, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишилардандурлар.

Тажрибамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асрорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билган, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан, лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар қўшин сафига рахна тушса, уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва ҳукмронликка лойиқ ҳисобланади.

Шундай киши амир ул-умаро бўла оладики, мен йўғимда, тинчлигу савашда ўринбосарим бўлиб, шон-шавкат ва маҳобат билан бутун сипоҳга буйруқ бериб, унга қаршилиқ қилганларни жазолай оладиган бўлсин.

Уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини бегларбеги этиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюрдимки, унинг ҳукми юришларда, урушларда амирлар ва бутун сипоҳ томонидан сўзсиз ижро этилсин. У ўзим боримда йўлдошим, йўғимда эса ўринбосаримдир.

Ғайратли, ор-номусли бўлган яна ўн икки кишига ушбу тартибда амирлик даражасини бердим.

Биринчи амирни минг кишига буйруқ бериш ҳуқуқи билан амир этиб тайинладим. Иккинчи амирни икки минг кишига буйруқ бериш ҳуқуқи билан икки минг аскарга амир этиб қўйдим. Шунга ўхшаш, учинчи амирни—уч минг, тўртинчисини—тўрт минг, бешинчисини—беш минг ва шу тартибда ўн иккинчи амирғача кўпайтириб бориб, олти мингдан ўн икки минггача аскарга амир қилиб белгиладим. Амирлик тартибига қараб, бирини иккинчисига ноиб этдим. Масалан, биринчи амирни иккинчи амирнинг ноиби, иккинчи амирни учинчи амирнинг ноиби, шу тартибда ўн биринчи амирни ўн иккинчи амирнинг ноиби қилиб белгиладим. Ўн иккинчи амир эса амир ул-умаронинг ноиби бўлди. Амир ул-умаро эса менинг ноибим ҳисобланади. Қайси бир амирга бирор корҳол бўлса, ўрнига ноиби ўтирсин.

Яна буюрдимки, ўша уч юз ўн уч кишидан юзтаси—ўнбоши, юзтаси—юзбоши, юзтаси—мингбоши бўлсин. Жанг пайтида амир ул-умаро—амирларга, амирлар—мингбошиларга, мингбошилар—юзбошиларга, юзбошилар—ўнбошиларга бошлиқ, деб буйруқ бердим. Шунингдек, ўнбошининг ишини—юзбошига, юзбошининг ишини—мингбошига, мингбошининг ишини—амирга, амирнинг ишини—амир ул-умарога буюрмасинлар. Ўнбоши билан битадиган ишни юзбошига, юзбоши битирса бўладиган ишни мингбошига юклагасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

АСКАРНИ ЭНГ ҚУЙИ МАРТАБАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА ТАРБИЯЛАБ КЎТАРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, баҳодирлардан кимки қилич чопишда ўзини кўрсатса, биринчи марта бўлса—ўнбоши, иккинчи марта ботирлик қилса—юзбоши, учинчи мартасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қила туриб кўзга ташланган аскарлар бундан истиснодир, чунки ҳўкиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим.

Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарига шикаст етказса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан кимки астойдил қилич чопса, ойлигини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочса, уни

илтифотимиздан маҳрум этсинлар. Агар мажбуран чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агар уни ваҳима босган бўлса, изза қилсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чопиб, яраланса, уни тақдирлаб, инъом берсинлар. Бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганини эътиборга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилмаган тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг не ҳолга тушганининг гувоҳидир.

Қайси бир сипоҳий ўзини кўрсатган бўлса, рағбатлантириб ҳақини адо этсинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни ойлик-ҳақдан маҳрум этмасинлар ва мартабасидан туширмасинлар. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганининг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотга лойиклигини билдиради. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса—ғаним лашкарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки (жон-жаҳд билан) қилич чопишган бўлса, хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки уларнинг айтадиган гаплари ўз тажрибаларида кўриб, билганларидир. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин ўғилларини ўринларига ўтказсинлар.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкар бўлсин; йўқ деса, уни озод этсинлар. Бунга мисол, мен қайсар билан урушда²³⁴ қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим.

Ғаним сипоҳийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оқдаб, бизга қарши қилич чопган, сўнгра ихтиёрий равишда ёки мажбур бўлиб, паноҳимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсинлар. Чунки у ўз соҳибига вафодорлик қилиб, еган туз ҳақини оқлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Ҳусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тўқнашиб, қилич чопишди; кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг паноҳимга келганида, уни ҳурматладим.

Менгли Буға ҳам Балх урушида менга қарши лашкар тортди. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ Темурхоннинг ҳақиқа кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охир-оқибат енгилди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тиз чўкиб, паноҳ излаб келганда, унинг мартабасини улуғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган иноятларим ҳақи ўртамыздан ўтган нохушликлар бутунлай унутилди. Йиғинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Ўзи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун этди. Озарбайжон урушида қора Юсуф билан тўқнашганимда²³⁵, лашкарим оғир аҳволга тушиб қолди. Шунда у майдонда қора Юсуфнинг ўлган аскар бошлиқларидан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд кўтарди ва лашкаримга қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва қора Юсуф лашкарининг ўртасига ҳужум қилиб, қора Юсуфни қочирди. Бу урушда қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли Буға номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, ЛАШКАР ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, МАРТАБАЛАР ВА ИНЪОМ СОВҒАЛАР БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, унга уч нарса билан имтиёз берсинлар: фахрли хитоб, туғ ва ноғора топшириб, уни «баҳодир» деб атасинлар; уни давлат ва салтанат шериги (деб) билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар; унга чегара вилояти топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар. Агар амирлардан қайси бирови тўрани (хон ўғлини) енгса ёки бирон

²³⁴ Амир Темурнинг Рум султони Боязид I Йилдирим билан 1402 йилнинг 20 июлида Анқара остонасида бўлган жанг назарда тутилади.

²³⁵ Бу жанг 1400 йили бўлган.

амирзодага шикаст етказса, ё бирор ўлка хонини мағлуб этса, уни юкоридаги тартибда мукофотласинлар. Чунончи, Дашти кипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ийгу Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, унга туман (лашкар), туғ, байроқ ва ноғора бердим. Уни давлатимга шерик билиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга такдим этиб, у ерлик амирларни унга бўйсундирдим.

Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида (турли уйдирма) гаплар тарқатиб: «Ўрусхоннинг улусини талон-торож қилиб, мол-мулкни ўзиники қилиб олди», –дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин²³⁶ қиссасини эшитиб тажрибам ортганди. Воқеа бундай бўлган экан. Хоқон²³⁷ уч юз минг жангари турк аскарлари билан Хурмуз ибн Нуширвон²³⁸ устига лашкар тортди. Хурмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадалда тин билмади. Охири хоқонни енгиб, бор ҳақиқатни Хурмузга арз қилди, қўлга киритган бутун ўлжа, мол-мулкни Хурмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хурмуз мажлисида унга қарши тухмат қилиб: «Баҳром мол-мулкнинг катта қисмини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», –дедилар. Хурмуз ҳам хомтама бўлиб, Баҳромнинг (аввалги) хизматларини унутди. Ғаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, Баҳром Чубинни гуноҳкор ва хоин деб билди. Унга аёллар ёпинчиғи, бўғов ва занжир кишан юборди. Баҳром бўйнига бўғов, оёғига занжир кишан солиб, аёллар либосини кийди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, саройда йиғилганлар олдига шу алпозда чикди. Саркардалар ва оддий сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Хурмузга таънаю дашномлар ёғдиришди. Ундан ихлослари қайтди. Сипоҳ Баҳром Чубин билан иттифок бўлиб, Хурмуз даргоҳига бостириб келди: уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлакати салтанатининг тахтига Хусрав Парвизни²³⁹ ўтқаздилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳимнинг таънаю дашномларига қолиб кетмаслик учун амир Ийгу Темурни ҳузуримга чорладим; сарой ходимлари ва халқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга тўплаб, амир Ийгу Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирлару сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амр қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдирган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар.

Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда (от солиб), ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байроғини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қаҳрамонликка даъвогарлар унинг бу хизматини менадан яширмоқчи бўлдилар. Лекин мен уни (инъомдан) холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб, Тобон баҳодирга амирлик мартабасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ такдим этдим.

Яна амр қилдимки, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синдирса, ўнбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душманни синдирди. Уни ҳисори Шодмон мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдирса, уни мамлакат ҳукмдори қилсинлар. Бунга мисол, Муҳаммад Озод Катур жангидан (бир оз бурун) Бурхон ўғлон

²³⁶ Баҳром Чубин (ваф. 592 й.) – Сосонийлар замонида ўтган машҳур саркарда, вазир ва Эрон подшоҳи. 590–591 йиллари ҳукмронлик қилган.

²³⁷ Милоднинг 590 йили Эронга бостириб кирган ғарбий турк-ларнинг хоқони Шаба назарда тутилган.

²³⁸ Хурмуз ибн Нуширвон–Сосонийлар сулоласидан шаҳаншоҳ Хурмуз IV (579–590), Хусрав Ануширвоннинг ўғли. (–А.А.)

²³⁹ Хусрав Парвиз (581–628) – Сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ.

лашкарини мағлубиятта учратган сиёхпўш²⁴⁰ жамоасини енгиб, уларга ўнганмас зарба берди. Муҳаммад Озодни Кундуз ва Кўлоб²⁴¹ мамлакатларига волий этиб тайинладим.

Яна ҳукм чиқардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва амр қилдимки, қайси бир аскар қдлич чошиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида гурзи, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоғ, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ҳамда ўнбошилиқ мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик кўрсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етказсинлар.

КАТТА НОҒОРА ВА БАЙРОҚ БЕРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, туман туғи²⁴² ва чортуғ²⁴³ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига бштадан катта ноғора берсинлар. Аймақларнинг²⁴⁴ амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар.

(Ўн икки) амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса, уни тақдирлаб, агар биринчи (даражали) амир бўлса, иккинчи (даражали), иккинчи бўлса, учинчи (даражали), учинчи бўлса, тўртинчи (даражали) амир мартабасини берсинлар. Шу тартибда ўн биринчи (даражали) амиргача давом эттирсинлар. Агар ўн биринчи (даражали) амир бўлса, уни ўн иккинчи (даражали) амир қилиб, байроқ, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи (даражали) амирга битта туғ, иккинчисига–иккита, учинчисига–учта, тўртинчисига–тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумантуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар.

СИПОҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИҲОЗЛАРИ ТУЗУКИ

Буюрдимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садок (ўкдон), бир қилич, арра, бигиз, бир қоп, жуволдиз, теша, болта, ўнта игна ва (орқага осиладиган) чарм халта олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта жавшан²⁴⁵, дубулға, бир қилич, садок, ёй ва тузукка мувофиқ от олсин.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, совут²⁴⁶, қилич, садок, ўқ-ёй ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан: қилич, садок, ўқ-ёй, гурзи, чўкмор, коскан²⁴⁷, зирих, бағтар²⁴⁸ олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан жавшан, дубулға, найза, қилич, садок ва ўқ-ёйдан кўтарганича олсин.

Биринчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу микдорда олсинларки, қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-

²⁴⁰ *Сиёхпўш*–юзига қора мато тортилган одам; баъзи манбаларда Катур (Кофиристон) халки исломни қабул қилмаганликлари учун шундай аталган.

²⁴¹ *Кўлоб*–қадимги Хутталон; «Темур тузуқлари» биринчи китобининг 11 ва 13 кенгашларида Хутталон шаклида берилган. Асарнинг 1868 йилги Техрон нашрида Кўлоб эмас, Хутталон шаклида ёзилган. «Кўлоб» атамаси XVII асрдан кейинги нусхаларда пайдо бўлган.

²⁴² *Туман шуғи*–ўрта асрларда учига қўтос, от ёли ёки думи, ярим ой ёки керилган беш панжа тасвири ўрнатилган лашкарнинг байроқсимон нишон-белгиси; ушбу асарда туғ атрофида тўпланган харбий бўлинма маъносига ҳам келтирилган.

²⁴³ *Чортуғ*–харбий бўлинма амирининг даражасини билдирувчи учи ўткир найза; байроқнинг бир тури.

²⁴⁴ *Аймақ (ўмоқ)*–бир неча қариндош-уруғлар иттифоқи; қабила.

²⁴⁵ *Жавшан*–оддий темир совут.

²⁴⁶ *Матнда «зирих»* – совутнинг симдан тўқилган, ўқ ва тиғ ўтмайдиган бир тури.

²⁴⁷ *Коскан*–бош кийими остидан ўраладиган сим рўмол. У жангчини ўқ, қилич ва гурзи зарбидан сақлаган.

²⁴⁸ *Бағтар*–темир симдан тўқилиб, усти баҳмал ёки бошқа мато билан ўралган харбий камзул.

умарогача ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша, чодирдан, ўтовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомларгача саранжом-саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от, амир ул-умарога етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи билан бирга уч юздан кам от олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганича ўқ-ёйдан олсинлар. Бирок жанг пайтида тузуқларда кўрсатилганидан кам бўлмасин.

УРУШ ВА ТИНЧЛИҚДА²⁴⁹, «ЎТИШУ ҲУЗУР»ДА²⁵⁰ ВА МАЖЛИС ЙИҒИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, сипоҳийлар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базма-мажлисларига кулоҳсиз, этиксиз, кавушсиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, ханжарсиз²⁵¹, қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари билан кўшқда, девонхонанинг ўнгу сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қуршаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. ҳар юз қиличлик устига бир юзбоши қўйилсин ва унга шартлашилган махфий сўзни²⁵² айтсинлар.

Яна амр қилдимки, уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлик сипоҳий билан бир кеча-кундуз давомида ҳар қайсилари хонни қўриқдаш учун ҳозир бўлсинлар. Бу ўн икки минг отлик лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини Ўрдунинг олдига, бошқасини эса Ўрдунинг орқа тарафига тайинласинлар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат Ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилсинлар. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун хировул белгиласинлар, хировулдан эса қоровуллар тайинлансин. Улар бўлса эҳтиёткорлик ва ҳушёрликни қўлдан бермай, Ўрдуга хабар етказиб турсинлар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашкар ва Ўрдуга, ҳар бирига биттадан кутвол тайинласинлар ва Ўрдунинг қўриқдаш, соқчилик қилиш ишлари шулар устига юклансин. Бозор аҳлидан²⁵³ солиқ олиш ҳам шулар зиммасида бўлсин. Агар Ўрду аҳлидан бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилсинлар.

(Лашкар орасидан) тўрт фавж чопқунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни қўриқдаб борсин. Бордию лашкардан бирон киши ўлдирилганини ёки яраланганини кўрсалар, унинг ишини ўз зиммаларига олишлари лозим. Агар бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгардирлар.

Яна буюрдимки, лашкарнинг учдан бир қисми чегараларни қўриқдаш ишига белгилансин; икки қисми эса доим салтанат хизматида ҳозир турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада муқаррар ҳозир бўлсинлар.

Биринчиси—мамлакат ва раият вазири. Бу вазир мамлакатнинг муҳим ва кундалик ишларини, раият аҳволини, вилоятлардан йиғилган ҳосил, солиқ-ўлпонлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимларни, (мамлакат)

²⁴⁹ Матнда «Базму разм».

²⁵⁰ Матнда «*Поташ*» – яъни лашкар дам олаётган пайт. (–А.А.)

²⁵¹ Матнда «Бўқда».

²⁵² Матнда «*Ўққий*» –яъни ўран (пароль) дейилмоқчи.

²⁵³ *Бозор аҳли*–ҳарбий юришлар вақтида ўғруқда савдо-сотик билан машғул бўлган кишилар. Улар аскарлардан ўлжа тушган молларни арзон баҳода сотиб олиш ва ўз галида аскарларнинг эҳтиёжига зарур бўлган нарсаларни сотиш учун доимо лашкарга ҳамроҳ бўлганлар. Аскарларнинг ўзлари ҳам фурсат келганда олди-сотди билан шуғулланганлар. (–А.А.)

ободонлигини, (аҳолининг) фаровонлиги ишларини ва мулкни қай тарзда тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчиси—сипоҳ вазиридирки, сипоҳийларнинг улүфаси ва танҳоҳи борасида менга маълумот берсин; сипоҳ тарқоқ ҳолатга тушиб қолмаслиги учун уларнинг аҳволидан хабардор бўлсин, вазиятни менга аңлатиб турсин.

Учинчиси—эғасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётган (савдогарлар ва сайёҳдар)нинг мол-мулкдан олинадиган закот ва бошларни, мамлакат чорваларини, уларнинг ўтлов-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадни омонат тарзида сақловчи вазирдир. У ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

Тўртинчиси—салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, (ҳатто) отхона ва (саройдаги) бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши лозим.

Яна амр қилдимки, чегара ерлар ва менга тобеъ мамлакатларга оид (ишларга масъул) уч вазирдан иборат давлат ҳайъати тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига бўйсунуши лозим ҳамда у билан иттифоқда муҳим молиявий ишларни амалга оширмоқдари ва менинг арзимга етказмоқлари зарур.

Яна ҳукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб (хузурумга) келувчиларнинг аҳволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қилдимки, садри аъзам саййидлар ва бошқа арбобларга суюрғол тариқасида берилган ерлар ҳамда вақфларнинг аҳволини, улар вазифаларини қай даражада адо этаётганини, уларга ажратилган жамғармаларнинг тақсимланишини менга арз қилиб турсин.

Ислом қозиси шариат ишларининг бориши ва ажрим қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга билдириб турсинлар.

Яна амр қилдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз этсинлар. Бу мажлисларда махфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир махсус котиб ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан махфий-яширин кенгашларни ва гапларни ёзиб борсин.

Ва яна мажлис котибларини²⁵⁴ тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган, ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотларини ёзиб олиб, сақласинлар. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим, мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчасини қаламга олиб, (бошимдан кечирган) воқеалар дафтарига киргизсинлар.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида бўладиган кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИНЛАР²⁵⁵ ВА ТУМАНЛАРНИНГ²⁵⁶ АМИРЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ ТУЗУКИ

Буюрдимки, юриш вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар чодирдан²⁵⁷ бир отлиқ, ҳар икки олачүкдан бир отлиқ, ҳар бир уйдан бир отлиқ аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, оладиган улүфалари ўша ернинг суғориладиган майдони ва ўтлоғи ҳисобидан

²⁵⁴ Матнда «мажлиснависон».

²⁵⁵ Қўшин (қўшун)—лашкар бўлинмасининг аталиши; аммо бир қўшинга бириктирилган аскарлар сони тайин бўлмаган. Турли манбаларда бир қўшин 50–100 кишидан 600–1000 кишигача етгани кайд этилган.

²⁵⁶ Туман (шумон)—ўн мингдан иборат рақамни аңлатиб, лашкар ҳисобига ҳам, маблағ ҳисобига ҳам нисбатан қўлланган. Кўпинча мазкур рақамдан иборат лашкар бирикмаси ва бу бирикмани юбориши лозим бўлган қабила ёки уруғлар уюшмаси маъносида келади.

²⁵⁷ Матнда «хиргоҳдан».

белгилансин. Улусларнинг амирларига яргу²⁵⁸ ва байроқлар берсинлар. Амирлар улуслар ва туманларнинг ҳол-қудратига яраша отлик аскар ҳозирлаб, юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирқ аймақдан ўн иккитасига–барлос, тархон, арғин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўғул, сулдуз, тўқай, кипчок, арлот, тоторга тамға берилсинким, булар менинг хос навкарларим бўлиб ҳисоблансинлар.

Барлос уруғидан (қуйидаги) тўрт кишини амир ул-умаро қилдим: Амир Худойдод, унга Бадахшон мамлакатини инъом этдим; амир Жаку, амир Ийгу Темур ва амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан чегара мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши қилдим. Амир Жалолиддин барлосни ўнинчи амир, амир Абу Саъидни тўққизинчи амир даражасига кўтардим.

Тархон улусидан амир Боязидни еттинчи амир даражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Арғин улусидан Тош Хўжани саккизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва ўнбоши қилиб тайинладим.

Жалойир улусидан Туғ Темур ва Шер Баҳромни саккизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим. Булардан йигирма кишини юзбоши ва ўнбошиликка белгиладим.

Тулкичи улусидан Улжайту Апардийга амирлик мартабасини бердим.

Дўлдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мўғул улусидан Темур Хожа Ўғлонни амирлик мартабасига етказдим.

Сулдуз улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Тўқай улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Кипчок улусидан Сари Бугага амирликни бердим.

Арлот улусидан амир Муаййидниким, синглим унинг никоҳида эди, амир ул-умаро этиб тайинладим. Салайчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Қўнақхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма саккиз аймақ бошлиқдарига улус амирлигини бердим. Улар юриш ва жангу жадал пайтида тузукка биноан ўз улусидан отлик аскар тўплаб, ҳозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Ҳақиқий навкар билсинким, у агар (кўл остида) ўз навкари бўлган тақдирда ундан нимани талаб қилса, унинг беги ҳам ундан айнан шу нарсани кутади. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар кўрсатсаю, охири иноятсизлигу илтифотсизлик қилса, у ҳолда айб ва нуқсонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, холис хизмат қилиши керак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, кўнглида гина-кудурат сакдаса, ихлоссизлик ва адовати туфайли бахтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигию давлати ва ноз-неъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди кучли навкар улким, унинг оғир-қаттиқ эътирозли сўзларидан ранжиб, кўнглида кек сақламайди. Бегидан танбех эшитса, ўзини айбдор деб билади. Бундай навкар таъмину тарбияга лойиқдир.

Қайси навкарнинг ҳиммати емак-ичмак, яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик қилади.

Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида (меҳнатдан) юз ўғирар экан, ундай навкардан юз ўғирмоқ лозим. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бугунги ишни эртага қолдирса, Пўлод ва Темур Ўғлон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби, бунга ўхшаш навкарлар номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдирлар. Бундай одамларни парвардигори олам (ҳукмига) топшириш зарур.

²⁵⁸ Яргу–ясо ва йўсун (қонун) асосида чиқарилган ҳукм; бу ерда бирон ҳақ-ҳуқуқ берувчи расмий ҳужжат маъносида.

Яна ҳақиқий подшоҳларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуғлаб (мартабасини) кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни пастга урмасинлар. Кимники билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар аҳён-аҳёнда унинг иззат-нафсига тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгаригидан икки баробар ортиқ иззатини оширсинлар ва ўша навкарни ўз ихлосиyo этиқодига ҳавола қилсинлар. Агар у кўнглида гина-адоват сақласа, тез орада ўзи бахтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар куни келиб яхшилик кўриши аниқдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетсаю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни ҳурматласинлар, чунки у ажралиб кетганидан пушаймонлиги учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ғаним томонидан навкар бизга қарши қилич кўтарар экан, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган саналади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг пайтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни истаса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, содиқ одам деб ҳисобласинлар. Чунончи, Менгли Буға, ҳайдар Андхудий ва амир Абу Саъид—булар олти минг отлик аскар билан Балх дарёси²⁵⁹ бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ, Туғлуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг паноҳимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, хисори Шодмон, Андижон ва Туркистон вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдимки, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб қадрлансаю, бироқ жангу жадал пайтида ўз бегига хиёнат қилса, унинг душманига дўстлик кўрсатса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик (бурчини) ва (ундан) кўрган ноз-неъматларини унутса, ўз бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай кимсани хизматга йўлат масинлар. ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яраша жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгириб, ундан ажралиб, (сизнинг) олдингизга хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди. Агар у маълум муддатдан кейин кўп хизмат қилиб фидокорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар (бирон навкар) тинчлик вақтида сизга хизмат қилишни ихтиёр этса, уни қадрласинлар.

Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси (уруш кунларида) тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб, унга ошнолик қилгандай ўз бегининг ишини битирса, ундай одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб ҳисоблаш зарур. Лекин бирор навкар ёв билан келишиб, ўз эгасига мунофиқлик қилса, бундай навкарни душман қаторида санаш лозим.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ғанимни синдирар экан, ғаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига қулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмасинлар, бир хизматини ўнга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар буни кўриб жонбозлик қилишга рағбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири ёв билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ғанимлар сафига бирлашар экан, уларни юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш²⁶⁰ лашкарининг саркардалари мендан юз ўгириб, амир ҳожи Барлос лашкарига қўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган бўлсалару, у бевафолигидан душман билан келишиб, юртни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум этсинлар. Мамлакатни қўл остида сақдаб қололган навкарни эса юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар. Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг бўлган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақдаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинлар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашкари мендан бутунлай юз ўгирганларида ва амир Жақу Барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жақуни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимнинг ишончли одами деб билдим. Уни амир ул-умаро этиб тайинлаб, Балх ва ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

²⁵⁹ Балх дарёси—Амударёнинг ўрта оқимдаги номи. (—А.А.)

²⁶⁰ Кеш—Шаҳрисабз шаҳри ва вилоятининг ўрта асрлардаги номи.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан (муомалада) бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, макр-ҳийла ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қўшинларининг баъзи амирлари қилган қинғир ишларидан кўркувда эдилар. Чорасиз қолиб, илтижо билан менинг паноҳимга келганларида уларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафагарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим.

Лекин Сулдуз ва Жета амирларидан нафратландим, чунки улар Қобулшоҳ²⁶¹ чингизийни амирлик, кейинроқ хонлик (тахти)га ўтказиб, унга дўстона ихлос билан хизмат қилиш хусусида аҳду паймон қилгандилар. Бироқ кеинроқ, менинг салтанат тахтига ултирганимни эшитишгач, менга хушомад қилмоқчи бўлиб, онларини буздилар ва уни ўлдирдилар.

Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига ғарқ бўлдилар.

Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ излаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон мол-мулк ва тирикчилик ашёларини улардан аямадим.

Яна ўз тажрибамдан билдимки, содиқ ва ҳақиқий дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз ёви деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим.

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақдли душман, жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи, амир Қазағаниннг набираси амир Ҳусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини ҳеч бир душман қилмайди.

Амир Худойдод менга шундай деди: «Душманингни лаълу жавоҳирдек сақлагил, қачонки бирон тошлок ерга келиб қолсанг, уни олиб тошга шундай ургинки, талқони чиқиб, ундан нишон ҳам қолмасин». У яна шундай деди: «Агар душманиннг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсатгил». Чунончи, мен Тўхтамишхонга қилганим каби. У паноҳимга сиғиниб келганда, унга яхшилик ва мурувват кўрсатдим. Агар душман сендан мурувват ва хайр-эҳсон кўрсаю, яна қайтадан душманлик йўлини тутса, уни парвардигорнинг (хукмига) топшир.

Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон ранжимайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади.

САЛТАНАТ САРОЙИДА ЎТИРИШ ВА ЎРИН ОЛИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, ўғилларим, набираларим, қавм-қариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой кўргонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтирсинлар.

Саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва аслзодалар ўнг томондан ўрин олсинлар.

Амир ул-умаро, бекларбеги, амирлар, нўёнлар, улус, туманлар, қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўз мартабаларига яраша, чап қўл томонда ўтирсинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг юрт-оғалари ва беклари эса, вазирлар орқасида қатор бўлиб ўтиришларини буюрдим.

Баҳодир деган фахрли номга эга мард йигитлар, қилич чопиб танилган ўғлонлар салтанат тахтининг орқасида, ўнг қўл томонда ўтирсинлар. Қоровулбегиларни эса салтанат тахтининг орқасида, чап қўл томонда ўтиришларини буюрдим.

²⁶¹ Қобулшоҳ–асли чингизий шахзодалардан, дарвиштабиат одам бўлган. 1364 й. бошида амир Ҳусайн ва Амир Темур уни хон кўтарган эдилар.

Хировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички²⁶², хусусий ясовулим эса катта чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсин. Арз-дод қилиб келганлар ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Оддий сипохийлар, хизматчи ва сарой кишилари²⁶³ ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, ўз жойларини билиб тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олди ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

Яна ҳукм қилдимки, қачон мажлис қоидага мувофиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон келтириб, умум йиғилганларга шоҳона зиёфат берсинлар. Минг товоқ ошни мумтоз ва хос кишилар базмига олиб келиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига, саркардаларга, оқсоқолларга, ҳар қайсисининг номига атаб тарқатсинлар.

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТИШ ТУЗУКИ

Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиску фасод кучайиб кетаркан, асл подшоҳлар адолат ўрнатишиб, фиск-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга хужум бошлаши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил (подшоҳ)га топширади.

Чунончи, мен Мовароуннахр вилоятида адолат ўрнатиш ниятида уни золим мўғуллар тоифасининг қўлидан тортиб олдим.

Қайси бир мамлакатда шариат заифлашган бўлса, Оллоҳ улуғ қилган нарсаларни хор тутсалар ва Худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон ҳазрати Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам дини ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатга кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатгай. Бунга мисол, мен Хиндистон пойтахтини Ферузшоҳнинг²⁶⁴ набираси Султон Маҳмуддан, Маллуҳон ва Сарангдан²⁶⁵ тортиб олдим, дину шариатга ривож бердим ва ўша диёрнинг бутхоналарини буздирдим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки волийсидан озор чеккан ва ўша диёр аҳлининг кўнгли ўз волийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатҳу зафар ҳам унга ёр бўлиб, (у билан) бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон вилоятини Курт султонларидан²⁶⁶ ажратиб олдим²⁶⁷. Хуросон пойтахти–Ҳиротга қараб юзланишим билан Султон ғиёсиддин бутун мамлакатни, хазина-дафиналари билан пешкаш қилиб менга топширди²⁶⁸.

Қайси мамлакатда диндан қайтишлик, худосизлик кучайса ва у диёрнинг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқлари бузилса, у мамлакатнинг ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юртни ўз тасарруфига олиши лозим. Мисол учун мен Ироқи ажам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, золим ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини уларнинг жабр-зулмидан қутқаздим.

Қайси бир вилоят халқининг эътиқоди ҳазрати Саййид ал-мурсалин²⁶⁹, унга Оллоҳнинг марҳаматлари бўлсин, хонадони ақидаларидан фарқданиб ўзгарган бўлса, подшоҳдар ўша вилоятни тасарруфларига олишлари ва у ер аҳолисини бузук эътиқодларидан қайтаришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузук эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсани хотиримда маҳкам сақладим.

²⁶² *Ички*–подшоҳ ва хонларнинг хос хизматчилари, беклар.

²⁶³ Матнда «*шилон*».

²⁶⁴ *Ферузшоҳ*–Шимолий Хиндистонда ҳукмронлик қилган Туғлоқийлар сулоласи (1320— 1413) дан чиққан ҳукмдор. 1351–1388 йиллари ҳукмронлик қилган.

²⁶⁵ *Саранг*–Маллуҳоннинг иниси. Ўша пайтларда Мўлтон вилоятининг ҳокими лавозимида турган.

²⁶⁶ *Курт султонлари*–Ғур билан Ҳиротни идора қилган сулола, унга Малик Шамсиддин Муҳаммад (1245–1278) асос солган.

²⁶⁷ Амир Темур ҳиротдаги Куртлар сулоласини 1381 йили тугатган.

²⁶⁸ Яъни, Хуросон халқи Амир Темурни халоскор сифатида қутиб олган.

²⁶⁹ *Саййид ал-мурсалин*–барча пайғамбарларнинг етакчиси (Муҳаммад пайғамбарнинг фахрли номларидан).

Биринчиси—қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри кенгаш ва тадбир билан иш тутдим.

Иккинчиси—хатога иул қуймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Оллоҳнинг мададу инояти етиб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва халқнинг мизожларини хотиримга келтириб, уларнинг табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим.

Учинчиси—уч юз ўн уч асил зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифокдари шундай эдики, ҳаммалари гўё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, раъйлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тугатмагунларича ундан қўл узмас эдилар.

Тўртинчиси—бугунги ишни эртага қолдирмадим. Юмшоқдик лозим бўлса, мулойимлик қилдим; қаттиққўллик ишлатиш вақти етса, қатъий чоралар кўрдим. Шошмаслик керак ерда шошилмадим, шошилиш ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю тадбир билан ботиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи устида бош қотирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйладим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрдим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўллари ўз кўнглимда чамалаб, қай тарзда хужум қилиб, қандай чекиниш мумкинлигини белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўламан деб, ҳар ишнинг олди-кетини ўйлар эдим.

Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қилса, уни ҳаддан ортиқ хайру эҳсонлар билан сийладим. Яхшилик қилсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни нопок деб билдим. Икки олам сарвари ва (Оллоҳ)нинг расули дебдиларким: «Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёни тарк этмайди».

Пирим менга ёздиким: «Худонинг ва пайғамбарининг ҳукмига амал қилгин, расулуллоҳнинг зурриётига ёрдам бер, Тангрининг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қилган подшоҳларни Оллоҳнинг мулкидан чиқар. Парвардигорнинг мулкида адолатли иш тутгилким, шундай демишлар: «Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди...»

Қабиҳ хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан Оллоҳ мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қилса, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир кўрсатади. Зулмнинг ном-нишонини йўқот. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшиликдан деб била кўрма. Золим ва фосикларнинг узоқ яшашига сабаб шуки, ўзларидаги бор ёмонликларини юзага чиқариб, тугатмагунларича Тангри уларга муҳлат беради, кейин Оллоҳнинг қаҳру ғазабига учрайдилар. Гоҳида Оллоҳнинг қудрати билан золимлар, фисқу фужур қилувчилар бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қаҳатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг қилмишларидан офату балога учрайдилар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, хўлу куруққа қарамай барчасини куйдиради. Кофирлар, золимлар, фосику фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фисқ-фасод қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяр экан, деб ўйламагин. Қисқаси, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбудир: «Эҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Оллоҳ)нинг иноятини кўриб, улар (балки) зулмдан, фисқ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келиб, унинг неъматларига шукр этарлар», деб шундай қилингандир. Бироқ Оллоҳга шукр айтишни унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, Худо ва унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир-оқибат Парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар».

Пиримнинг бу мактуби менга етиб келгач, Худо мулкини золимлар, бидъатчи мунофиқлар, фосику фужурлар кўлидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ҚИЛИШ ТУЗУКИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихларига таъзим бажо келтирдим, ортиқ хурматладим. Уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим, ўша вилоятнинг улуғларини оға-иниларимдек, ёшлари ва болалари бўлса ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипохи учун даргоҳимга йўл бердим. Раиятини ўзимга қаратиб олдим. Хаммани кўркув ва умид орасида сақладим. Хар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузукдар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳаддиларидан ошишларига йўл қўймадим. Хар элнинг улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларини хурматлаб, мартабаларини оширдим. Хар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим.

(Ўз эрки билан) менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини бердим ва уларни инъому эҳсон билан кадрлаб, ўзимга тобеъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларини эса қилмишига яраша жазоладим. Одил, оқил ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, ўғри ва қароқчиларни «Ясо» асосида жазоласинлар, фасодчи, бузуки, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар.

Хар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин, кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин.

Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни кўрикдаб, йўловчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қорхон юз берса, булар учун жавобгарлик уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ғаразгўй, нафси бузуқ кимсаларнинг тухмати билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар. Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солиғи²⁷⁰, уй солиғи²⁷¹ олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловини тортиб олмасин.

Хар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик йўқотилсин.

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОҒОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУКИ

Амр қилдимки, ҳар ерда, вилояту шаҳар ва лашкар ўрдусида кундалик воқеаларни ёзувчиларни²⁷² тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ, ўз лашкари ва ёт лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган, четга чиққан ёт кишилар, ҳар турли мамлакатлардан келган қарвонлар, қўшни подшоҳдар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ҳақидаги хабарлар ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш тутгудек бўлсалар, (бўлиб ўтган) воқеаларни ёзмасалар, ёзувчининг хабар ёзган бармоқдари кесилсин. Агар хабар ёзувчи бирор сипоҳийнинг хизматини яширса ёхуд хабарни бошқа либосга кийинтириб (ёлғон) ёзган бўлса, у ҳолда унинг қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни тухмат ёки ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

²⁷⁰ Матнда «сари шумор».

²⁷¹ Матнда «хона шумор».

²⁷² Матнда «хабарнавис».

Амр қилдимки, мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопқунчи, минг нафар тезюрар пиёдали чопар этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, кўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, корҳол юз бермасидан бурун унинг чораси ва иложи қидирилсин.

Чунончи, Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар етказганларида²⁷³, унинг паноҳ излаб ҳузуримга келишини билдим. (Шунинг учун) Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишхонга ёрдам бердим.

(Шунга ўхшаш) яна бир мисол. Ҳиндистонни забт этиш учун йўлга чиққанимда²⁷⁴, бу ўлканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат тахтида ўтиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мўлтон ўлкасида Маллухоннинг иниси Саранг, Дехлида Султон Маҳмудхон салтанат байроғини ёйганди. Лоҳур²⁷⁵ ноҳиясида Маллухон лашкар тўплаганди, қанауж²⁷⁶ вилоятида эса Муборақхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кўтарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу тахтига даъвогарлик қиларди. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимда Рум қайсари менинг баъзи мамлакатларимга чопқун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим қамал қилиб турган баъзи қалъалар ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатада ҳам тартибсизлик бошланиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАР АҲОЛИСИГА МУНОСАБАТ, УЛАРНИНГ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР БЎЛИШ, АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЕШВОЛАРИНИНГ МОЗОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ, ВАҚФ ҲАМДА НАЗР ИШЛАРИНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар (ўз ихтиёрлари билан) паноҳимга келсалар, уларни навқар қилиб, (аскарларим сафидан) жой берсинлар. У диёрнинг раиятини ёмон ҳодисалардан, қатл ва асиру банд этилишдан, таланишдан муҳофаза қилсинлар. Уларнинг мол-мулкани, буюмларини талон-торождан сақласинлар. Ўша мамлакатдан тушган ўлжа моллар эгаларига қайтариб берилишини текширсинлар.

Саййидлар, уламо, машойих, фузало, акобир ва улуғларни азиз тутсинлар. Беклар, оқсоқоллар, деҳқонлар²⁷⁷ ва экин майдонларига ишлов берувчилар кўнглини хушнуд этиб, ўзларига қаратсинлар. Раиятни умид ва кўрқинч орасида тутсинлар. Гуноҳлари ва қилмишларига яраша жазоласинлар. Менга бўйсунган мамлакатларнинг саййидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, зоҳидларини суюрғол, вазифа ва ойлик билан сийласинлар. Фақиру мискин, ногиронларга нафақа тайин қилсинлар. Мударрислар ва шайхларга кундалик маошлар белгиласинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни палос, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ал-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Оллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сакдаш учун Нажаф билан ҳиллани вақф этиб берсинлар. Имом Ҳусайннинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, нурга чўмган

²⁷³ Гап 1376 йили Тўхтамишхон Ўрусхондан қочиб, Самарқандга келиши билан боғлиқ воқеалар устида бормокда. (—А.А.)

²⁷⁴ Бу воқеа 1398 йил апрели 1399 йил апрели оралиғида юз берган. (—А.А.)

²⁷⁵ Лоҳур—Панжобнинг марказий шаҳри. (—А.А.)

²⁷⁶ Қанауж—ҳиндистоннинг қадимий шаҳри. Аградан шарқроқда, жанубий Панчала дарёсининг ирмоғида жойлашган. Гужарот вилояти пойтахти. (—А.А.)

²⁷⁷ Деҳқон—бу ерда ер эгаси маъносида.

муқаддас мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг²⁷⁸ муқаддас қабри, имоми аъзам Абу ҳанифанинг, унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин, мақбарасини, Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари, улуғларнинг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ҳамда уларнинг атрофидаги қишлоқлар ва бошқа жойлардан вақф сифатида ер-сув ажратсинлар. Имом Мусо Козим²⁷⁹, имом Муҳаммад Нақий²⁸⁰, Салмон Форсийларнинг²⁸¹ нурли равзалари учун эса Жазоир²⁸² экин майдонларидан ва Мадоин²⁸³ даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг²⁸⁴ табаррук равзалари учун Кутахбаст ва Тус шаҳри атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва палос, чироқ ҳамда кундалик емиш-ичмишлар белгиласинлар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида, номма-ном назру вақфлар ажратсинлар.

Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишлар билан таъминлаб, уларга бирон иш берсинлар. Ҳамда барчаси тамғалансинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғадан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар ёки ҳайдасинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатимдан йўқолади.

РАИЯТДАН МОЛ-ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақлансинлар. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш (давлат) хазинасининг камбағаллашувига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйрук бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилса ёки жанг даҳшатларисиз эмин у омонлик тиласа, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олсинлар.

Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож микдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда (хирожни) тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, узлуксиз равишда кориз²⁸⁵, булоқ, дарё суви билан суғориладиган экин ерларини ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилнинг (учдан) икки ҳиссасини раиятга, (учдан) бир ҳиссасини салтанат хазинаси учун олсинлар.

Агар раият рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча микдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нарх-навога мувофиқ олинган нақд ақчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни учга айиришга рози бўлмаса, у чокда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб²⁸⁶ экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан (олинган ҳосилнинг) уч харвори²⁸⁷, иккинчи жарибдан–икки харвор, учинчи жарибдан бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб, ҳосилнинг ярмини олсинлар. Агар раият бу йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор буғдойига беш мисқол²⁸⁸ кумуш, бир харвор арпасига икки ярим мисқол кумуш микдорида нархласинлар. Яна қалъа фойдасига

²⁷⁸ *Абдулқодир Жилоний*–йирик мутасаввиф олим; қодирия тариқатининг асосчиси (1166 й. вафот этган).

²⁷⁹ *Имом Мусо Козим*–шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот этган).

²⁸⁰ *Имом Муҳаммад Нақий*–шиаларнинг ўнинчи имоми.

²⁸¹ *Салмон Форсий*–Муҳаммад пайғамбарнинг форс саҳобаси (655 й. вафот этган).

²⁸² *Жазоир* (бирлиги–Жазира)–Ироқнинг шимоли. (–А.А.)

²⁸³ *Мадоин*–Бағдод таркибига кирган етти қишлоқдан бирининг номи. (–А.А.)

²⁸⁴ *Имом Али ибн Мусо*–шиаларнинг саккизинчи имоми (821 й. вафот этган).

²⁸⁵ *Кориз*–ер ости сувларини йиғиш ва уларни ер юзасига чиқариш учун қуриладиган ер ости иншооти.

²⁸⁶ *Жариб*–ер сатҳи ўлчови. Бир жариб 3600 кв. газга, яъни тахминан бир таноб (958 кв. м)га. ерга тенг бўлган.

²⁸⁷ *Харвор*–бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк.

²⁸⁸ *Мисқол*–оғирлик ўлчови, 4,235 гр га тенг бўлган.

бериладиган тортиқни ҳам бунга қўшиб қўйсинлар. Шулардан бошқа, қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги ва ёзги деҳқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан (солиқ олишда) учдан бир ва тўртдан бир қоидасига амал қилсинлар.

Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб-хунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар.

Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилишига қараб, солиқни учга бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда солиқчини юборишга мажбур бўлсалар, солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни боғлаб, занжир билан кишанламасинлар.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз курса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (эса олиқ-солиқ) қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғсинлар.

Яна буюрдимки, агар (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари билан калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса, (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлсаю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин.

Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар курсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига (янги) кўприклар солсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳга работлар бунёд этсинлар. Йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир нечта одамни жойлаштирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақдаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона²⁸⁹ солсинлар, касаллар учун шифохоналар курсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой²⁹⁰ ва қозихона²⁹¹ бино қилсинлар. Ва раияту зироатни кўрикдовчи кўрчилар²⁹² ҳам тайинласинлар.

Яна ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим. Булардан бири раият учун (бўлиб), ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ микдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва раиятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқарсин. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулки, вориссиз мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар. Агар вориси йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф қилсинлар ёки Маккайи муаззамага юборсинлар.

²⁸⁹ Лангархона–йўловчилар қўниб ўтадиган ер; мискин ва етим-есирга таом бериладиган жой, ғарибхона.

²⁹⁰ Матнда «Дор ул-иморат»

²⁹¹ Матнда «Дор ул-адолат»

²⁹² Кўрчи–қурол кўтариб юрувчи; подшоҳ, хон, султон ва амирларнинг шахсий кўрикчиси. Бу ерда раият ва экинзорларни кўрикловчи ҳарбий бўлинма бошлиғи.

ЖАНГУ ЖАДАЛ, УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ ВА ЧИҚИШ, ҚЎШИННИ САФЛАШ, ҒАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, агар ғаним (лашкари) сони ўн икки минг отликдан кам бўлса, бу урушда амир ул-умаро (лашкаримга) сардорлик қилсин. Аймақ ва туманлардан ўн икки минг отлик унга ҳамроҳ бўлсин. Мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошиларни ҳам ўзига ҳамроҳ қилсин. Ғаним лашкарига бир манзил²⁹³ йўл қолгунча юриш қилиб, душман билан рўбарў келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ўшал ўн икки минг отлик аскарни тўққиз қисмга бўлсинлар, ушбу тартибда: қўлда бир фавж, баронғорда уч фавж, жавонғорда уч фавж, ҳировулда–бир фавж ва қоровулда–бир фавж турсин. Баронғорнинг ўзи ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин. Шунга ўхшаш, жавонғор ҳам ҳировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин.

Ва буюрдимки, амир ул-умаро уруш майдонини танлашда (қуйидаги) тўрт нарсани назарда тутсин.

Биринчиси–у ернинг сувга узоқ-яқинлиги.

Иккинчиси–аскар сақлайдиган ернинг хавфсизлиги.

Учинчиси–ғаним лашкари турган ердан тепароққа жойлашиши ва офтобга рўбарў бўлмаслиги, токи қуёш шуъласи сипоҳийлар кўзини қамаштирмасин.

Тўртинчиси–уруш майдони олди очиқ, кенг жой бўлиши лозим.

Яна амр этдимки, урушдан бир кун олдин лашкарни сафга тизсинлар ва тузукка мувофиқ уни фавжларга ажратиб, душман томонга қараб юрсинлар. Лашкар отларининг боши кўзланган йўналишга қаратилсин ва юрар йўлдан чап ёки ўнг ёққа бурилмасин. Яна буюрдимки, сипоҳийлар кўзи ғаним лашкарига тушиши ҳамано, баланд овоз билан «Оллоҳу акбар!» деб такбир айтсинлар ва сурон солиб, душман черики устига бостириб борсинлар.

Лашкар назоратчиси²⁹⁴ сардорнинг жанг вақтида хато қилганини кўрса, дарҳол унинг ўрнига бошқа сардорни ўтирғизсин. Амирларга ва сипоҳийларга эса мен унга ишонч билдириб берган зафарнишон ёрликни кўрсатсин.

Амр этдимки, сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг оз-кўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиштирсинлар. Шунга қараб, ўз сипоҳларининг каму кўстларини тўғрилаб, жангга ҳозирласинлар. Яна ўз сипоҳининг қурол-аслаҳаларини душманники билан таққосласинлар.

(Шунингдек), ғанимнинг уруш олиб бориш йўлларини шошмасдан, бир зайлдами ёки шиддат биланми, жангга киришини кузатсинлар. Яна ғанимнинг жанг қилиш тартибини чамалаб кўрсинларки, улар бор аскарни билан бир йўла от қўйиб, шиддаткорона ҳужум қиладими²⁹⁵ ёки фавж-фавж бўлиб, кетма-кет ҳамла этадими? Яна кўрсинларки, ғаним ҳамла вақтида, жанг қилиб орқага қайтиб, кейин яна ҳамлага киришадими ёки биринчи ҳамласи билан чегараланиб, охиригача савашадими? Ғаним агар орқасига қайтмай саваш қурса, сипоҳ унинг ҳамласидан етган зарбага сабр-тоқат қилиб, охиригача туриб бериши керак. (Унда) шижоат бир соатлик сабр демақдир.

Амр қилдимки, душман уруш очмагунича ўзларича жангга кирмасинлар. Яна амр этдим: душман жанг майдонига киргач, лашкар бошлиғи ясолда²⁹⁶ турган тўққиз сипоҳий фавжга жангга тушиб, уруш бошлашлари ҳақида буйруқ берсин, чунки сипоҳ лашкарбошисининг вазифаси, жанг вақтида қўркувдан қўл-оёғи бўшашиб, саросимага тушмасдан, буйруқ беришдан иборатдир. У ҳар бир сипоҳ фавжини уруш аслаҳаларидан бири деб билсин ва ўқ-ёй, ойболта, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар каби ҳар бир фавжни ўз ўрни келганда ишлатсин. Ишбилармон лашкарбоши ўзини ва тўққиз сипоҳий фавжини бир тандек кўриб, уларни қўл-оёғи, боши,

²⁹³ Манзил–қарвоннинг бир кунлик йўли, тахм. 30 км. (–А.А.)

²⁹⁴ Матнда «оризи лашкар».

²⁹⁵ Матнда «турктоз» атамаси қўлланган.

²⁹⁶ Ясол–қўшин сафи. Ясол тузиши–қўшинни юриш, кўрик ёки жанг олдидан сафга тизиш.

кўкраги ва бошқа аъзоларини ишлатиб курашувчи бир пахлавондек ҳисобласин. Шундагина, ғаним сипоҳий фавжлари устига кетма-кет урилган тўққизта қилич зарбасидан кейин, тўққизинчи зарбада, албатта, енгилишига умид қилса бўлади.

Ҳақиқий лашкарбоши аввал ғаним устига ҳировул фавжини юборади, сўнгра ёрдам учун кетидан баронғор ҳировулини жўнатади. Баронғор ҳировули кетидан эса жавонғор ҳировулини жангга ташлайди. Шу тарзда душман аскарлари устига кетма-кет уч зарба тушган бўлади. Бордию, шу вақт ҳировуллар ғанимга қарши кучсизлик қилсалар, у ҳолда баронғорнинг биринчи фавжи от қўйсин, кетидан жавонғорнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Шунда ҳам зафар қозонилмаса, баронғорнинг иккинчи фавжини жангга киритсин, кетидан жавонғорнинг биринчи фавжини юборсин. (Улар жангга киргач), менга хабар жўнатиб, кейинги буйруқларимни кутсин. Шундан сўнг Оллоҳнинг мададу иноятига таяниб, лашкарбошининг ўзи ҳам жангга кирсин. Мени ҳам уруш майдонида ҳозир деб билсинлар. Оллоҳнинг ёрдами билан ғанимга саккиз зарба етгандан кейин, тўққизинчи зарбада душман енгилиб, фатҳу нусрат насиб бўлади.

Тўғри сардор улким, у шошма-шошарлик қилмай, (аввал) лашкарини ишга солади. Бордию лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича, ўзини ўлимдан сақласин, чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга иснод келтириб, ғаним лашкарининг ғалабасига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, сардор ақлу тадбиркорлик билан иш юритиб, шошма-шошарлик қилмасин, чунки шошқалоклик шайтоннинг ишидир. Чораси бўлмаган ишга киришмасин, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ИБОРАТ ЎН ТЎРТТА ЗАФАРЛИ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САФГА ТИЗИШ ТУЗУКИ

Амр этдимки, агар ғаним лашкари ўн икки минг отликдан ортиқ бўлсаю, лекин қирқ мингга етмаса, (лашкаримга) бахтиёр ўғилларимдан бири сардор бўлсин. Икки бегларбеги қўшунот, туманот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отликдан кам бўлмаган сипоҳ билан унинг хизматида ҳозир турсинлар. Зафарли сипоҳ фавжлари, тадбиркорлик, мардлик ва мардоналикни кўлдан бермасликлари учун, мени доим майдонда ҳозир деб билсинлар.

Амр этдимки, менинг зафару бахт келтирувчи чодиримни (лашкар) бошига олиб чиқишгач, ўн иккита сипоҳий фавж тайинласинлар, уларнинг ҳар бирига улусот амирларидан бири фавж амири этиб белгилансин. У мен тузган саф тизиш, (ғаним) сипоҳи фавжлари сафини бузиш, жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари ҳақидаги ўн икки тузукни доим назарда тутиши лозим.

Сардор улким, ғаним сипоҳи саркардаларининг сонини ҳисоблаб, уларга тенг келадиган лашкар бошлиқларини тайинлайди. У ғаним сипоҳининг жангда кўпроқ ўқчиларними, қилич чопувчиларними ёки найзадорларни майдонга туширишини назарда тутсин. Ғаним сипоҳининг рафторини кўрсинким, сипоҳ фавжларини узлуксиз, оҳиста-оҳиста жанг майдонига юборадиларми ёки ҳаммасини бирданига ҳужумга ташлайдиларми (буни яхши билсин). Жанг майдонига кириш ва чиқиш йўлларини ҳам мулоҳаза қилиб кўрсин. Душман қай тарзда жанг қилишини англаб олсин. Гоҳида ғаним ўзини камсонли ёки қочаётгандек қилиб кўрсатади. Шундай пайтда, уларнинг макр-ҳийлаларига учмасин ва ўзини қочаётгандек қилиб кўрсатишига алданиб қолмасин.

Жанг кўрган, тажрибали сардор улким, у урушнинг барча жумбоқларидан хабардор, қайси сипоҳ фавжини жангга ташлаб, қайси чигални қандай чора-тадбир билан тузатиш ва қай усулда жанг қилиш кераклигини билиши лозим. Тажрибали сардор ғанимнинг нияти ва режаларини, унинг қай усулни қўллаб жангга кирмоқчилигини сеза билиши ва душманнинг ўша тадбирни қўллашига тўсқинлик қила олиши керак.

Чин сардор улким, қирқ минг отлик сипоҳдан ушбу тартибда ўн тўртта сипоҳий фавж туза олади. Аввал ўзига қарашли сафларни тузиб, уни қўл деб номласин. Сўнгра баронғорнинг уч фавжини тузиб, улардан бирини баронғор ҳировули деб атасин. Яна жавонғорнинг уч сипоҳий фавжини тузиб, улардан бирига жавонғор ҳировули деб от қўйсин. Шу тарзда баронғор фавжларининг олдига яна уч сипоҳий фавж қўйиб, уларни чоповул деб номласин. Шу уч фавждан бирини эса чоповул ҳировули деб атасин. Шу тартибда яна уч

сипоҳий фавж тузиб, уларни жавонғор фавжларининг олдига қўйиб, уни шиқовул деб номласин. Бу уч фавждан бирини эса шиқовулнинг ҳировули этиб тайинласин. Шундан сўнг қўл қаршисида синалган, тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найзадорлар ва баҳодирлардан иборат катта ҳировул тузсинлар. Чунки ҳировулнинг айнан шу фавжлари каттиқ сурон солиб ёвни синдиради.

Ҳақиқий сардор улким, ғаним лашкарининг рафторини кузатиб боради ва амирлардан қай бири буйруксиз юриш бошлаб, бошқалардан илгарилаб кетса, унга танбеҳини беради. Чин сардор душманнинг қай тарзда жангга кириши ва чиқишини назаридан қочирмасин, токи ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошиқмасин. Ёв жангга кирганидан сўнг, сардор уларнинг жанг қилиш усулини кўриб ўргансин, жанг майдонига қай тартибда кирадилар ва чиқадилар, унга нисбатан қандай ҳужум этадилар, ҳамла қилгач, ортларига қайтадиларми ёки вақти билан қочиб, (кейин яна) фурсат пойлаб қайтадан жангга кирадиларми, (буларни кузатиб турсин). Яна сардорга лозимдирки, (каттиқ зарба емай туриб) енгилгандек қоча бошлаган ёв кетидан қувмасин, чунки уларнинг ортларида кучли ёрдамчи қўшинлар турган бўлади. Сардор шуни ҳам билсинки, ғаним лашкари бор кучи билан бир катта тўпдек бўлиб ҳужум қиладими ёки ўнгу сўл қанотини ёзиб, уруш олиб борадими?! Сардор аввал уларга қарши катта ҳировул фавжларини рўбарў қилиши ва жангга ташлаши керак. Унинг ортидан катта ҳировулга мадад тариқасида кетма-кет чоповул ҳировули ва шиқовул ҳировулини жангга киргизиши керак. Уларнинг орқасидан эса чоповулнинг биринчи фавжи ва шиқовулнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Уларнинг кетидан эса чоповулнинг иккинчи фавжи ва шиқовулнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Агар ғанимга етказилган ушбу етти зарбадан кейин ҳам ғалабага эришилмаса, у вақтда баронғор ва жавонғорнинг ҳировулларини жангга киритсин, (бу билан) ғанимга тўққиз зарба берилади. Агар тўққиз зарбадан кейин ҳам фатҳу зафар муяссар бўлмаса, баронғорнинг биринчи фавжи ва жавонғорнинг иккинчи фавжини урушга солсин. Агар шу ўн бир зарбадан кейин ҳам ғалабанинг дарағи келмаса, баронғорнинг иккинчи фавжи ва жавонғорнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Шу ўн уч зарбадан кейин ёв енгилиб, ғалаба қўлга киритилади, деб умид қилсин. Мабодо бу ўн уч зарба билан ҳам фатҳу зафар ҳосил бўлмаса, у ҳолда, қўл сипоҳий фавжларини урушга шайлаб, ўзи ҳам улар билан жангга кирсин ва душман кўзига ўзини тоғдек кўрсатиб аста-секин, уюшган ҳолда ҳаракат қилсин. Уруш баҳодирларига буюрсинким, қиличларини яланғочлаб ҳужумга отилсинлар. Ўқчилар эса визиллатиб ёйлардан қалин ўк ёғдирсинлар. Шунда ҳам фатҳу зафарга эришилмаса, сардорнинг ўзи жанг майдонига тушсин ва менинг (мадад кучларим) ва буйруқларимни кутсин.

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ОРТИҚ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САҒГА ТИЗИШ ТУЗУКИ

Шундай тузук битдимки, агар ёғий лашкари қирқ минг отлиқдан ортиқ бўлса, бегларбегилар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар менинг зафарли байроғим остида бўлсин ва амру фармонимни кутсин.

Амр этдимки, қайси бир сипоҳий фавж амирига ёрлик юборсам, ёрликдаги ҳукмимга биноан иш тутсин ва унга хилоф иш қилмасин. Бегларбегилардан ёки амирлардан биронтаси ҳукмимга хилоф иш тутиб, ундан четга чиқса, қиличдан ўтказилиб, ўрнига «мунтазир ал-аморат» ҳисобланган (амирлик мартабасини кутиб турган) ўринбосари қўйилсин.

Ва (яна) амр қилдимки, улусот, қўшунот, туманотга тегишли қирқ аймақдан тамға олган ўн иккитаси қирқ фавжга тақсим қилинсин. Тамға олмаган йигирма саккиз аймақ амирлари эса (ўз лашкарлари билан бирга) қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тортсинлар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл қисмининг олдида ўнг қанотдан саф тизсинлар. Қариндошларим ва жиянларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдида чап қанотдан жой эгалласинлар. Булар шай бўлиб турсинлар ва қаерга мадад етказиш лозим бўлса, ёрдам кўрсатсинлар.

Баронғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баронғор ҳировули сифатида белгиласинлар. Шунга ўхшаш, жавонғорда олти фавждан саф тузсинлар. Яна бир фавжни жавонғор ҳировули қилиб тайинласинлар.

Амр этдимки, баронғор фавжларининг олдидан олтига сипоҳий фавж жойлаштирадилар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжни тузиб, уни чоповулнинг ҳировули қилиб белгиласинлар. Шунингдек, жавонғор фавжларининг олдига қўйиш учун ҳам олтига сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиқовул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиқовул ҳировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиқовул фавжларининг олдига тажрибали амирлар ва синалган баҳодирлар бошчилигида олтига фавждан саф тузиб, катта ҳировул деб номласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, ҳировулнинг олдига қўйсинлар ва уни ҳировулнинг ҳировули десинлар. (Лашкарнинг олд қисмида) ҳировул ҳировулининг ўнг ва сўл қанотига икки қоровулбегини қавм-қариндошларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашкарини кузатиб турсинлар.

Амр қилдимки, ўша қирқ фавж амирлари, менинг ёрлиғим етиб бормагунча, жангга кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангга шай бўлиб турсинлар. Жангга кириш ҳақидаги буйруқ олинганча, ёвнинг вазиятига қараб, сўнг жангга кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангга кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлни чораю тадбир ишлатиб очсинлар.

Амр этдимки, ҳировулнинг ҳировули жангга киргандан кейин, олти фавжлик катта ҳировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангга туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба берилганча, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади.

Шу пайт ўнг қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, орқасидан ўзи ҳам ҳужумга ўтсин. Шунингдек, шиқовул амири ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжларга ёрдамга юборсин. Уларнинг орқасидан ўзи ҳам (жанг майдонида) етиб борсинким, Оллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилганча, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар.

Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бўшашмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз ҳировулларини жангга киргизсинлар. Шу тариқа иккала ҳировул фавжи ўнг ва чап қанотдан уруш очганча, ёв албатта бардош беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баронғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига юборсинлар. Агар баронғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни енгиш учун жангга кирсинлар.

Шунда ҳам баронғор ва жавонғор амирлари (ғанимни енгишга) ожизлик қилсалар, баронғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жавонғор тарҳида бўлган қариндошларим ғаним устига шиддат билан бостириб борсинлар. Буларнинг кўзлари ёв сардорида ва байроғида бўлсин, шижоату мардлик билан ғаним сафларини бузсинлар, сардорни қўлга туширишга интилсинлар ва душман байроғини ерпарчин этишга ҳаракат қилсинлар.

Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида тураверса, у ҳолда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкарлари, барчаси бирданига шиддат билан душман устига ташлансинлар.

Агар шунда ҳам фатҳу зафар қозонилмаса, султоннинг ўзи шерюрак ва баланд ҳиммат билан ҳаракат қилсин. Чунончи, қайсар билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга қайсарнинг чап қаноти рўбарўси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари—амирзода Муҳаммад Султон ва амир Сулаймон (шоҳ)га эса ёрлик юбориб, қайсарнинг ўнг қанотига ҳужум қилишни тайинладим. Унг қанотимдаги амирзода Абу Бақрга тепалик устида турган Йилдирим қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан қайсар томонга юрдим. қайсарнинг сипоҳий фавжлари биринчи ҳамламдаёқ енгилди. Султон Маҳмудхон²⁹⁷ (қочаётган) қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга туширди ва менинг даргоҳимга олиб келди.

Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енгган эдим. Унинг байроғини эса ертубан қилишни буюргандим.

Агар ёв бостириб келиб, чоповул, шиқовул, баронғор ва жавонғор фавжларини маҳв этиб, лашкарнинг қўл қисмига етар экан, у чоғда султон шижоат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин.

²⁹⁷ Султон Маҳмудхон—Чигатой улусининг Амир Темур давридаги иккинчи ҳукмдори (1386—1402). Биринчи ҳукмдор Суюрғатмишхон (1370—1388) эди.

Чунончи, мен Шох Мансур билан бўлган жангда шундай қилдим. У турган ерга етиб олдим ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат тупроғига қормагунимча урушдим²⁹⁸.

ТАМОМ

²⁹⁸ Бу ерда Амир Темур билан Шох Мансур ўртасида 1393 йил Шероз остонасида бўлган жанг назарда тутилмоқда.

МУНДАРИЖА

Ислом Каримов. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси	5
---	---

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

Биринчи китоб

Кенгашлар ва тадбирлар.....	13
Туғлуқ Темурхон билан учрашганимдан сўнг кўнглимга келган биринчи кенгашим	18
Давлат куриш олдидан қилган иккинчи кенгашим	20
Ўз салтанатимни тузиш йўлида қилган учинчи кенгашим	24
Салтанатимнинг дастлабки даврларида қилган тўртинчи кенгашим.....	26
Хуруж кунлари қилган бешинчи кенгашим	28
Хуруж вақтида қилган олтинчи кенгашим	29
Хуруж кунлари қилган еттинчи кенгашим.....	32
Жета лашкарини синдириш мақсадида қилган саккизинчи кенгашим	34
Салтанатни тиклаш йўлидаги тўққизинчи кенгашим	34
Салтанатимни мустаҳкамлаш учун қилган ўнинчи кенгашим	36
Салтанатимга ривож бериш учун қилган ўн биринчи кенгашим.....	37
Лашкаримни иттифокқа келтириш учун қилган ўн иккинчи кенгашим	39
Жета ва Илёс Хожа лашкарига шикаст етказиш хақида қилган ўн учинчи кенгашим.....	40
Мени кўлга туширмакчи бўлган.....	49
амир Ҳусайннинг макру ҳийласидан қутулиш учун қилган кенгашим	49
Туронзаминни мўғуллар тоифаси қолдиқларидан тозалаш учун қилган кенгашим.....	51
Менга ҳар турли ёмонликлар қилиб чўчиб юрган ва қилмишлари учун «Мени ўлдиради» деб вахимада юрганларни ўзимга эл қилиб олиш бобидаги кенгашим.....	53
Хуросон пойтахти(Ҳирот)ни олиш бобида қилган кенгашим.....	53
Сейистон, Қандаҳор ва Афғонистон мамлакатларини забт этиш хақидаги кенгашим	54
Ўрусхонни бартараф қилиш ва Дашти қипчоқни босиб олишда қилган кенгашим.....	55

Гилон, Журжон, Мозандарон, Озарбайжон, Ширвон, Форс ва Ироқ мамлакатларини забт этиш бобида қилган кенгашим	56
Форс пойтахти (Шероз)ни ва Ироқнинг қолган қисмини забт этиш бобидаги кенгашим	57
Тўхтамишхонга шикаст етказиш бобида қилган кенгашим.....	58
Доруссалом (Бағдод)ни ва араб Ироқини забт этиш тўғрисидаги кенгашим.....	59
Тўхтамишхонни йўқотиш учун қилган кенгашим.....	60
Ҳиндистонни забт этиш учун қилган кенгашим.....	61
Ҳиндистон пойтахти (Деҳли)га лашкар тортиш борасида қилган кенгашим	63
Ҳиндистонга олиб борадиган йўлни афғонлардан тозалаш учун қилган кенгашим.....	64
Деҳли ҳоқими Султон Маҳмуд ва Маллуҳонларни енгиш бобидаги кенгашим.....	65
Гуржистон мамлакатини эгаллаш учун қилган кенгашим	66
Миср ва Шом (мамлакатлари)ни фатҳ этиш бобида қилган кенгашим.....	68
Рум мамлакатини забт этиб, қайсар лашкарини синдириш бобида қилган кенгашим.....	70

Иккинчи китоб

«Мамлакатларни фатҳ этувчи...»	73
Дину шариат тузуки.....	79
Мамлакат ишлари тузуки	88
Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу ажам тоифаларидан бўлганлар ҳақидаги тузук	94
Салтанатни ўз тасарруфимда сақлаш учун амал қилган тузуким	95
Сипоҳ сақлаб туриш тузуки.....	98
Сипоҳга улуфа бериш тузуки.....	99
Сипоҳга танҳо ва улуфа тақсимлаш тузуки	101
Ўғиллар ва набираларга улуфа бериш тузуки.....	102
Ўғиллар, набиралар, қавм-қариндошлар, амирлар ва вазирларни жазолаш йўли билан салтанатда интизом сақлаш ҳақида тузук	103
Вазирни танлаш тузуки	106
Амирлик ва ҳукмдорлик мартабалари тузуки.....	111
Аскарни энг қуйи мартабадан олий мартабагача тарбиялаб кўтариш тузуки	113
Амирлар, вазирлар, лашкар ҳамда раиятни тақдирлаб, мартабалар ва инъом-совғалар бериш тузуки.....	116
Катта ноғора ва байроқ бериш тузуки	119

Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жиҳозлари тузуки	120
Уруш ва тинчликда, «ётишу ҳузур»да ва мажлис-йиғинларда ҳозир бўлиш тузуки	121
Вазирларнинг хизмат қилиш тузуки	123
Улуслар, қўшинлар ва туманларнинг амирларини тайинлаш тузуки	125
Навкарнинг бегига ва бекнинг навкарига муомала қилиш тузуки	127
Дўсту душманга муомала қилиш тузуки	130
Салтанат саройида ўлтириш ва ўрин олиш тузуки.....	132
Мамлакатларни забт этиш тузуки	133
Салтанатни идора қилиш тузуки	137
Мулку мамлакат, сипоҳу раият аҳволидан хабардор ва огоҳ бўлиб туриш тузуки	139
Турли мамлакатлар аҳолисига муносабат, уларнинг аҳволидан хабардор бўлиш, авлиёлар ва дин пешволарининг мозорларини тузатиш, вақф ҳамда назр ишларини тартибга келтириш тузуки.....	141
Раиятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга ошириш тузуки.....	143
Жангу жадал, уруш майдонига кириш ва чиқиш, қўшинни сафлаш, ғаним лашкарини синдириш тузуки.....	146
Қирқ минг отликдан иборат ўн тўртта зафарли сипоҳ фавжларини сафга тизиш тузуки	151
Қирқ минг отликдан ортиқ сипоҳ фавжларини сафга тизиш тузуки.....	155